

પ્રત્યક્ષ અનુક્રમ

એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૬

પ્રત્યક્ષીય

બાળસાહિત્ય-ચિકિત્સાની આવશ્યકતા ૩

સમીક્ષા

નગ્ન નિર્જન હાથ (કવિતા : અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ) અનિલા દલાલ ૫
દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર (નાટક : હરીશ નાગ્રેયા) શરીફા વીજળીવાળા ૯
પહેલો અક્ષર (આત્મકથન : સંપા. હિમાંશી શેલત) ડંકેશ ઓઝા ૧૩
ભારતીય નારીઓની આત્મકથા (આત્મકથા : અનુ. બેલા ઠાકર) જિજ્ઞા વ્યાસ ૧૫
બહુસંવાદ (વિવેચન : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) રાધેશ્યામ શર્મા ૨૨
શબ્દગંધા (વિવેચન : હર્ષદ ત્રિવેદી 'પ્રાસન્નેય') ભરત મહેતા ૨૫

અવલોકન

નિતાંત (કવિતા : સુરેશ ઝવેરી) રશીદ મીર ૨૮
કિશોરોનું મનોરાજ્ય (મનોવિજ્ઞાન : ઊર્મિલા શાહ) જિજ્ઞા વ્યાસ ૨૯
મૂલ્યો અંગે નહેરુ (વ્યાખ્યાન : કનુભાઈ જાની) રમણ સોની ૩૦
સફળ થવું અઘરું નથી (વિચાર-ચિંતન : જનક નાયક) પન્ના ત્રિવેદી ૩૧

વરેણ્ય

ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય (ગદ્ય : સંપા. સુરેશ જોષી) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૩

પત્રચર્ચા : ૩૫

કનુભાઈ જાની m સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર m દિલીપ ચંદુલાલ m પ્રીતિ સેનગુપ્તા
m વી. બી. ગણાત્રા m યશવંત મહેતા

પરિચય મિતાક્ષરી ૩૯

આ અંકના લેખકો ૪૨

સામયિક લેખ સૂચિ - ૨૦૦૫

સંપાદન-સંકલન - કિશોર વ્યાસ ૪૩

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૧૫ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૨૦૦૬ સળંગ અંક ૫૮ સંપાદક રમણ સોની

પ્રકાશક અને મુદ્રક શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ટાઇપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૦૬ ફોન : ૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮

‘પ્રત્યક્ષ’નું સભ્યપદ ચાર રીતે મેળવી શકાય છે : વાર્ષિક, દ્વિવાર્ષિક, આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્ય. વાર્ષિક / દ્વિવાર્ષિક સભ્યોએ મુદત પૂરી થતાં એમનાં સભ્યપદ તાજાં (રિન્યૂ) કરાવી લેવાં. સૌ સભ્યોને ‘પ્રત્યક્ષ’ નિયમિત મોકલવામાં આવશે તથા પ્રત્યક્ષનાં પ્રકાશનો પર વળતર અપાશે.

સભ્યપદ અંગેની વિગતો વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦
આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિ રૂ. ૧૨૦૦ સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા રૂ. ૨૫૦૦

વિદેશ માટે : વાર્ષિક : ડોલર ૨૦, પાઉંડ ૧૫; આજીવન : ડોલર ૧૦૦, પાઉંડ ૭૫.

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડરથી કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી શકાશે. બહારગામના ચેક સ્વીકારતા નથી.

ચેક / ડ્રાફ્ટ ‘શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ’ એ નામે જ લખવા વિનંતી.

મ. ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનાં સરનામાં

વડોદરા : શારદા સોની, ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, ટાગોરનગર પાછળ, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
હાથોહાથ સભ્યફી નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે : અહીં મ.ઓ. કે ચેક ન મોકલવાં.)

મુંબઈ : નીતિન મહેતા ૪૦૧/બી, શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ), શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પ.) મુંબઈ ૪૦૦૦૮૨ ભાવનગર : જયંત મેઘાણી પ્રસાર, ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ રાજકોટ : નીતિન વડગામા ‘તાંદુલ’ સ્વાતિ સોસાયટી, વિરાણી સાયંસ કોલેજ પાછળ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૫ વલસાડ : ઝાકળ એજન્સી, ૧૮, મણિબાગ, ધરમપુર રોડ, અબ્રામા, વલસાડ - ૩૯૬૦૦૭ અમદાવાદ : ઇમેજ પબ્લિકેશન : ૧-૨, અપર લેવલ, સેન્યૂરિ માર્કેટ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬ (ઇમેજમાંથી છૂટક નકલ પણ મળી શકશે.)

‘પ્રત્યક્ષ’નું વર્ષ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એટલે અધવચ્ચે ન મોકલતાં ડિસેમ્બર (મોડામાં મોડું ફેબ્રુઆરી) સુધીમાં સભ્ય ફી મોકલી આપવા વિનંતી

‘પ્રત્યક્ષ’ વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫
ફોન : (૦૨૬૫) ૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫ E-mail : ramasoni11@yahoo.com

પ્રત્યક્ષીય

બાળસાહિત્ય - ચિકિત્સાની આવશ્યકતા

બાળસાહિત્યનાં, સર્જન અને વિવેચનનાં પુસ્તકોની સમીક્ષાનો એક વિશેષાંક કરવાનું ક્યારથી મનમાં ચાલ્યા કરે છે પણ એ હજુ ચરિતાર્થ થઈ શક્યું નથી. એ નિમિત્તે બાળસાહિત્ય વિશે થોડીક વ્યાપક વાતો કરવાનું પણ મનમાં છે ત્યાં, હમણાં જ, 'બાલસાહિત્ય અકાદમી'નો એક પત્ર મળ્યો છે (એ આ અંકમાં, પત્રચર્યામાં પ્રગટ કર્યો છે) એટલે એ નિમિત્તે થોડીક વાત અત્યારે, અહીં જ.

આ પત્ર નીચે યશવંત મહેતા (કદાચ પ્રમુખ), ઉપરાંત બીજા ઘણા સર્જકો - અભ્યાસીઓની સહી છે - રમણલાલ સોનીએ પણ એમાં સહી કરી છે. કોઈને પણ પોતાની સહી ઉમેરવાનું મન થાય એવો મુદ્દો આ અકાદમીએ કર્યો છે, કે, બાળસાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપનને યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવું જોઈએ.

બાળસાહિત્યની કંઈક ઉપેક્ષા થાય છે એવું તો અવારનવાર કહેવાતું રહે છે. સાહિત્ય-સંસ્થાઓનાં પારિતોષિકોમાં બાળસાહિત્યના પુસ્તક માટેની રકમ, અન્ય કરતાં, અરધી હોય છે એમાં પણ ઉપેક્ષાનો, અવમૂલ્યનનો સંકેત જોવામાં આવ્યો છે એ લાગણી પણ અમુક અંશે સાચી છે. આ બધા માટે હવે 'બાલસાહિત્ય અકાદમી' સક્રિય થઈ જણાય છે. આ અકાદમીની પ્રવૃત્તિઓ વિશે મારા જેવા ઘણાને કશી જાણકારી નથી. ઇચ્છીએ કે વ્યાપક રીતે ધ્યાન ખેંચનારી નક્કર પ્રવૃત્તિઓ સાથે અકાદમી બહાર આવે. યુનિવર્સિટીઓના અભ્યાસક્રમોમાં બાળસાહિત્ય - અભ્યાસ દાખલ કરાય તો એને પ્રેરક-સહાયક થાય એવી પૂર્વરચના/સુવિધા રૂપે, પહેલી તકે તો, આજસુધી બાળસાહિત્યમાં ને બાળસાહિત્ય વિશે થયેલાં કામોની એક સ્પષ્ટ રૂપરેખા એ કરી આપે - એક લગભગ સર્વગ્રાહી સૂચિ - સંદર્ભસૂચિ પ્રગટ કરીને આ અકાદમી સૌ સામે મૂકે.

બાળસાહિત્યનું અધ્યયન ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સમાવાશે તો ત્યારે એનાં વિગતે લેખાં-જોખાં થશે પણ અહીં આપણા બાળસાહિત્ય વિશે, ચર્યા માટે, થોડાંક નિરીક્ષણો મૂકવાનું મન થાય છે.

બાળસાહિત્યની આપણે ત્યાં એક સમૃદ્ધ અને આનંદદાયક પૂર્વપરંપરા છે. પહેલું નામ તો દલપતરામનું જ યાદ આવે. એ પછી ગિજુભાઈ અને નાનાભાઈએ, મેઘાણીએ, ત્રિભુવન વ્યાસે તથા પછી હરિપ્રસાદ વ્યાસ, રમણલાલ સોની, જીવરામ જોશી વગેરેએ ઘણી પેઢીઓ સુધી બાળકોનાં રસ-કલ્પના-જાણકારીને પોષ્યાં ને ઉત્તેજ્યાં. 'બાલમિત્ર', 'ચાંદામામા', 'ઝગમગ', 'રમકડું' વગેરે સામયિકોએ વિસ્મય-રુચિ-સંવર્ધન કર્યું. રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો (નાનાભાઈ) અને બકોર પટેલ (હ. વ્યાસ), મિયાં ફૂસકી (જી. જોશી) ગલબો શિયાળ (ર. સોની) જેવી વિવિધ - રસિક પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી થઈ. અનુવાદોથી ઇસપ, ગુલિવર, એલિસની અજાયબ દુનિયા પણ ખૂલી ને ગ્રીમબંધુઓની અને વિશ્વની બાળ-કથા/લોકકથાના ભંડાર ઠલવાયા. એમાંનું કેટલુંક, અલબત્ત, આજે જૂનું-જુનવાણી પણ થયું લાગે. એવું કેટલુંક ખરી પડવાનું. પણ આ બધા લેખકો પાસે બાળકના મન-સરસા રહીને કથા કહેવાની; શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જતાં શબ્દ-પદાવલી-કલ્પનાવાળાં ને જરાય ખચકા વિના કાનમાં સરી જતા લયના પ્રભુત્વવાળાં કાવ્યો આપવાનાં કુનેહ અને શક્તિ હતાં. બાળકોનો, મોટેરાનો પણ, વાચનરસ છલોછલ હતો એટલે વાતાવરણ તરબતર હતું.

પરંતુ છેલ્લા થોડાક (ચારેક ?) દાયકાનું ચિત્ર જુદું છે. વાચનરસ વૈકલ્પિક બન્યો છે - દૃશ્ય માધ્યમો આગળ આવી ગયાં છે. બાળપણથી અભ્યાસમાં અંગ્રેજી માધ્યમ પણ ગુજરાતી વાચનની આડે આવેલું છે. જોકે એથી વાચનરસને નામે માંડી વાળવા જેવું નથી - આ બધું લેખકો સામેય પડકારરૂપે આવી ઊભું છે. પણ મૂળ મહત્ત્વની વાત તો એ કે આ સમયમાં બાળસાહિત્યની કથન-પદાવલી-કલ્પના-લયની રીતે ટકોરાબંધ નીવડે એવી કૃતિઓ કેટલી મળે છે ? રમેશ પારેખ, લાભશંકર ઠાકર, ઘનશ્યામ દેસાઈ જેવાની કેટલીક કૃતિઓ સ્મરણમાં ઊપસે - બીજી થોડીક

ઊપસે પણ એ કૃતિઓ અને નામો માટે બીજીત્રીજી લીટીથી શરૂ કરવું પડે.

લાખાય છે, ને પ્રકાશિત થાય છે તો ઘણું – વ્યવસાયી પ્રકાશકો દ્વારા તેમજ સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા પણ પ્રમાણને જ સમૃદ્ધિમાં ખતવી ન દેવાય. અલબત્ત, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં બાળસાહિત્ય વિશે વિવેચન-સંશોધન ઠીકઠીક થયું છે – મોહનભાઈ પટેલ, રતિલાલ નાયક, ઈશ્વર પરમાર, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી જેવાનું કામ નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ‘નીલકંઠ બાલોપયોગી શ્રેણી’માં બાળકવિતા-વાર્તાનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પણ, એકવાર, બાળસાહિત્યનાં પાંચ છ પુસ્તકોનો સંપુટ પ્રગટ કરેલો. પણ મહદંશે – બેચારને બાદ કરતાં – એ પુસ્તકો કશો આનંદ કે આશા આપનારાં થયાં છે ખરાં ? લથડતા લયવાળાં, ઢંગધડા વિનાના કથાસંકલન અને કલ્પનાના વિત્ત વિનાનાં, બાળકોને સમજાય નહીં ને (એથી) એ વિમુખ થઈ રહે એવાં અપારદર્શક શબ્દચોસલાંવાળાં પુષ્કળ કાવ્યો-વાર્તાઓનો આપણે કમનસીબ સામનો કરવાનો આવે છે. રમેશ પારેખે એક વાર આવાં કેટલાંક પુસ્તકોની સમીક્ષા કરેલી (જુઓ : ‘આવા બાળસાહિત્યનું કરીશું શું ?’, ‘પ્રત્યક્ષ’, ઓક્ટો. ડિસે. ૧૯૯૮; પૃ. ૨૫-૨૯) એમાંથી એકબે નિરીક્ષણો અહીં જોઈએ : ‘આ બાળવાર્તાનું બીજું મહત્ત્વનું ઉદાર પાસું તે એની કઢંગી ભાષા. જોડણીની અતંત્રતા, વ્યાકરણદ્રુષ્ટ વાક્યો...મરડઠરડવાળી અણઘડ ભાષા !’; ‘બાલોચિત મૌઘ્ય, કૌતુક, સરળતા અને મસ્તી નથી તેથી તે કૃતક લાગે છે.’ એટલે એમણે આકોશથી કહેલું કે ‘ગુજ. સાહિ. અકાદમીના પ્રકાશન તરીકે આ પુસ્તક અકાદમી માટે એક કલંક છે. આવા ઊતરતી ગુણવત્તાવાળા પુસ્તકનું વેચાણ સત્વરે અટકાવી દેવું જોઈએ.’ એમણે સૂચન પણ કરેલું છે કે, ‘છાપતાં પહેલાં હસ્તપ્રતોનું તજજ્ઞોની નજર તળેથી પસાર થવું અને તેમનું કડક પરીક્ષણ થવું જરૂરી બનાવવું.’

આમાંથી ઘણા વિચારણીય મુદ્દા મળશે. બાળસાહિત્યની આવી ચિકિત્સા પણ થવી જોઈએ કારણ કે બાળકો સામે જ મુકાય તે તો પૂરી કાળજીથી, આકરી ચકાસણી કરીને જ મુકાવું જોઈએ – એ ખોરાક હોય કે દવા હોય કે ચોપડી હોય...

સુઘડ ને આકર્ષક મુદ્રણ-નિર્માણ એ પણ બાળસાહિત્યના પ્રકાશન માટેની અગત્યની જરૂરિયાત છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આની સભાનતા વધી છે ખરી પણ એમાંય, કેટલાંક સરસ પ્રકાશનોને બાદ કરતાં, ચતુરંગી (ફોરકલર) મુદ્રણ રુચિર અને કલાત્મક ન રહેતાં વૈભવી ચતુરાઈવાળું નર્ચું ભયકારૂપ બની રહે છે. (એટલે હવે કેટલાક તો, કોઈપણ પુસ્તકના, આવા ચતુરંગી મુદ્રણ-નિર્માણથી ઓચાઈ ગયા છે.)

પ્રકાશનોનું બેહદ વેપારીકરણ થયું છે. ભણતાં બાળકોની સંખ્યાથી લલચાઈને માલ-ઉત્પાદન માટેની સ્પર્ધા ચાલી છે – એ બધું તો વળી અલગ, લાંબી ચર્ચાનો વિષય છે. નબળી સામગ્રી આવા રંગવૈભવથી આકર્ષક – ને મોંઘી – કરીને મૂકવાનું વલણ વધ્યું છે – એ મોટું ભયસ્થાન છે : બાળકો માટે તેમજ બાળસાહિત્યના લેખકો માટે પણ. અપથ્ય અને અનિષ્ટને તરત જુદું તારવવું જોઈએ, માટે ચિકિત્સક અભિગમ જરૂરી છે. જે ઉત્તમ છે એ તો લાભદાયી છે જ પણ જે નુકસાનકારક છે એ બતાવી આપવું આપદ્ધર્મ છે. એટલે, અગાઉ લખેલું એમ, જેમ અનુવાદોના (શિષ્ટ અને બાળસાહિત્યના) આકરા પરીક્ષણની જરૂર છે તેમ જ બાળસાહિત્યના પણ આકરા પરીક્ષણની જરૂર છે. શિષ્ટ સાહિત્યના ઉત્તમ સર્જક માટે પણ ઉત્તમ બાળસાહિત્ય રચવું શક્ય કે સહેલું નથી એ જાણીતું છે, તો પછી રસમ (ટ્રેન્ડ) જોઈ ધસી જનારનું તો શું ? ઉત્તમ-રસપ્રદ બાળસાહિત્ય રચવું એ બાળકનો ખેલ નથી એવું આ પ્રકારના કવિયશપ્રાર્થીઓને ગળે, શીરાની જેમ, ઊતરવું જરૂરી છે. ‘બાલસાહિત્ય અકાદમી’એ આવું વિધાયક કામ પણ કરવું ઘટે. એ અકાદમીનો, ને આપણા સૌનો, કર્તવ્યપરક આનંદ હશે.

– રમણ સોની

નગ્ન નિર્જન હાથ (જીવનાનંદ દાસ)

અનુવાદનો આનંદ, અનુવાદની મુશ્કેલી...

– અનુ. સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, ૨૦૦૫, ૩. ૨૨૨ રૂ. ૧૨૦

અગિલા દલાલ

બંગાળી સાહિત્યમાં રવીન્દ્રનાથ પછીની આધુનિક કવિઓની પેઢીમાં જીવનાનંદ દાસ સૌથી વિલક્ષણ કવિ છે. એમનામાં ‘આધુનિક’ થવાની કોઈ સભાનતા નથી કે તે કોઈ આંદોલન સાથે જોડાતા પણ નથી. તેમની નોખી નિજી શૈલીને કારણે, બુદ્ધદેવ કહે છે એમ, તે વખતે તો તે એક ‘નિર્જન’ કવિ હતા, પણ પછીથી, વિશેષે તો તેમનાં મરણોત્તર પ્રકાશનોથી અને તેમાંય મૃત્યુનાં ત્રણ વર્ષ પછી ૧૯૫૭માં પ્રગટ થયેલા એમના કાવ્યસંગ્રહ ‘રૂપસી બાંગ્લા’થી તે કાવ્યરસિકોમાં ખ્યાતિ પામેલા. આધુનિકોમાં તે તેમની અતિયથાર્થની સૃષ્ટિથી, ઇન્દ્રિયસઘન કલ્પનોથી, ઇન્દ્રિયવ્યત્યયની રીતિથી વ્યાપકપણે સ્વીકૃત થયા છે. એમની કવિતામાં વ્યક્ત થતાં કલાન્તિ અને નૈરાશ્યબોધથી, એમાં પ્રગટ થતી મૃત્યુચેતના અને નારીચેતનાથી, તેમજ પ્રાકૃતિક ચેતનાથી તે આવકાર પામે છે અને રવીન્દ્રોત્તર પેઢીના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે પશ્ચિમ બંગાળ અને બાંગ્લાદેશમાં સ્થાન મેળવે છે. આ લગભગ દુરુહ ગણાતા આધુનિક કવિની કવિતાનો અનુવાદ અનુવાદક પાસેથી વિશિષ્ટ સજ્જતાની અપેક્ષા રાખે છે. કવિની કાવ્યભાષા બંગાળી વાચકોને પણ આરંભમાં અરૂઢ લાગી હતી ને એથી એમની કવિતાનો સ્વીકાર થતાં વાર લાગી હતી. એટલે એ કાવ્યબાનીને અન્ય ભાષામાં ઉતારવી પડકારરૂપ છે.

આ અનુવાદ-સંપાદન-સંચય પૂર્વે પણ છેક ૧૯૬૬માં ભોળાભાઈ પટેલે એમણે “વનલતા સેન’નો પરિચય” લેખ થોડા અનુવાદ સાથે આપ્યો હતો, એ રીતે લગભગ ૪૦ વર્ષોથી તે આ કવિનું પરિચીલન કરતા રહ્યા છે. જીવનાનંદ દાસનાં ૩૪ કાવ્યોના અનુવાદનો સંગ્રહ ‘વનલતા સેન’ નામે ૧૯૭૬માં પ્રકટ થયો હતો. ‘નગ્ન નિર્જન હાથ’ સંચયમાં એ સંગ્રહમાંથી થોડાંક કાવ્યો, અને બાકીનાં બીજાં કાવ્યો ‘જીવનાનંદ દાસ સમગ્ર’ (સંપા. : ક્ષેત્ર ગુપ્ત)માંથી પસંદ કર્યાં છે. કુલ ૬૩ કાવ્યોનો આ દ્વિભાષી સંચય છે, જેમાં ડાબી બાજુના પાને મૂળ બંગાળી

કાવ્ય ગુજરાતી લિપિમાં છે અને સામે પાને ગુજરાતી અનુવાદ છે. અનુવાદકે કવિનો જીવનપરિચય આપતી અને કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતી દીર્ઘ ભૂમિકા તેમજ પુસ્તકને અંતે અર્થનિર્દેશ કરતું, આસ્વાદમૂલક ટિપ્પણ આપ્યું છે. બંગાળીમાંથી અનુવાદો આપવાનો ભોળાભાઈનો વર્ષોનો મહાવરો છે; આ સંગ્રહના અનુવાદો મહદ્ અંશે સહજ, સુવાચ્ય છે. તેમ છતાં આ કવિના અનુવાદમાં એમને પ્રશ્નો નડ્યા નથી એવું નથી.

પહેલાં જ જીવનાનંદ દાસના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય ‘વનલતા સેન’ના અનુવાદને તપાસીએ. ૨૨ અક્ષરના દીર્ઘ પચારમાં રચાયેલી આ કવિતાની (સામાન્ય રીતે પચાર ૧૪ અક્ષરનો હોય છે) આરંભની પંક્તિઓ ગુજરાતીમાં સહજ રીતે ઊતરી આવી છે :

હાજાર બહર ધરે આમિ પથ હાંટિતેછિ પૃથિવીર પથે,
સિંહલ સમુદ્ર થેકે નિશીથેર અંધકારે મલય સાગરે
અનેક ઘુરેછિ આમિ;

હજાર વરસ થકી ભમું છું હું આ પૃથ્વીને પથે
સિંહલના સમુદ્રથી નિશીથના અંધારામાં મલય સાગરે
ઘણુંય રઝળ્યો છું હું....

પહેલી કડીની છ પંક્તિઓ ગુજરાતી વનવેલી છંદમાં – બંગાળી પચારનો સગોત્ર કહી શકાય – સરસ વહી આવે છે, પણ બીજી કડી શરૂ થતાંની પહેલી પંક્તિ ગુજરાતીમાં ઉતારવી મુશ્કેલ પડી છે, અને તે કોઈપણ બીજી ભાષાના અનુવાદકને માટે પડકારરૂપ થાય એવા અનન્ય લયાન્દોલમાં રચાઈ છે :

ચુલ તાર કબેકાર અંધકાર વિદિશાર નિશા –

બંગાળી પંક્તિમાં ષષ્ટી વિભક્તિને કારણે આવતા ‘આ’ કાર અને ‘ર’ કાર અને તેમને કારણે ઉદ્ભવતો આંતરિક લય અને પંક્તિની પ્રવાહિતા ગુજરાતીમાં લાવી શકાઈ નથી :

કેશ તેના જુગજૂનો અંધકાર વિદિશાની નિશા -
 ગુજરાતી શબ્દપસંદગીથી રસક્ષતિ થાય છે -
 ‘કબેકાર’નો પર્યાય ‘જુગજૂનો’ માત્ર એનો શબ્દાર્થ બની રહે છે, કાવ્યગુણ આવતો નથી. (અલબત્ત, ટિપ્પણમાં આ અંગે અનુવાદકે સ્પષ્ટતા કરી છે.) કાવ્યની પ્રત્યેક કડી ‘નાટોરેર વનલતા સેન’થી પૂરી થાય છે : અનુવાદક પણ ગુજરાતીમાં એ શબ્દસમુચ્ચયથી કડી પૂરી કરે છે, તેથી મૂળનું સૌંદર્ય જળવાય છે, અને તે સાથે અનૂદિત કૃતિને સ્વતંત્ર રચના તરીકે વાંચી શકાય છે. આ સંગ્રહની ઘણી અનૂદિત રચનાઓ સ્વતંત્ર રચનાઓ તરીકે ગુજરાતીમાં ઊતરી છે એ નોંધવું રહ્યું, જેના નિદર્શન રૂપે આ સંગ્રહના આરંભમાં મૂકેલી ‘રૂપસી બાંગલા’ની સોનેટ રચનાઓનો નિર્દેશ કરી શકાય. ગુજરાતી અનુવાદમાં અહીં પણ ઘણી રચનાઓમાં પચારને વનવેલીમાં ઉતારવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, અને અનુવાદમાં સ્વાભાવિકતા અનુભવાય છે. નીચેની પંક્તિઓ જોઈએ :

આબાર આસિબ ફિરે ધાનસિડિટિર તીરે - એઈ બાંગલાય હયતો માનુષ નય - હયતો વા શંખચિલ શાલિખેર વેશે; હયતો ભોરેર કાક હયે.... (- આબાર આસિબ ફિરે)
 ફરીથી આવીશ પાછો ધાનસિડિ કાંઠે - આ જ બંગાળમાં કદાચ માણસ રૂપે નહીં - કદાચ સમડી કાબરને વેશે; કદાચ કાગડો થઈ સવારનો...

આ ‘રૂપસી બાંગલા’ સંગ્રહની રચનાઓમાં રહેલી બંગાળની તમામ શોભા, પ્રકૃતિશ્રી, લોકસંસ્કૃતિ અને કવિની પ્રણયચેતના સાથે અભિન્નપણે રહેલી મૃત્યુચેતના વાચકને મંત્રમુગ્ધ કરી દે છે - ‘મંત્રમુગ્ધ’ સાભિપ્રાય વાપરું છું, કારણ કે આ પંક્તિઓનું વાચન એમાં આવતાં પુનરાવર્તનો છતાં, ક્યાંક અભિવ્યક્તિની કચાશ છતાં, વાચકને પકડી રાખે છે, ડોલાવી દે છે. અનુવાદ વાંચતાં પણ મહદ્ અંશે એવો અનુભવ થાય છે :

બાંગલાર મુખ આમિ દેખિયાછિ, તાઈ આમિ પૃથિવીર રૂપ ખુંજિતે જાઈના આર; અંધકારે જેગે ઉઠે ડુમુરેર ગાછે ચેયે દેખિ છાતાર મતન બડ પાતાટિર નિચે બસે આછે ભોયેર દયેલ પાખિ, -

બંગાળનું મુખ મેં જોયું છે, તેથી હું પૃથ્વીનું રૂપ શોધવાને જતો નથી હવે : અંધારામાં જાગી ઊઠી જોઈ છું હું છત્રી જેવા મોટા ઉંબરાના પાંદ નીચે બેઠેલું છે ભોરનું દોયલ પંખી -

અથવા તો ‘માનુષેર વ્યથા આમિ પેયે ગેછિ’ની અંતિમ પંક્તિઓ :

- આમાદેર વિસ્મિત નીરવ રેખે દેય - પૃથિવીર પથે આમિ કેટેછિ આંચડ ઢેર, અશ્રુ ગેછિ રેખે : તબુ ઐ મરાલીરા કાશ, ધાન, રોદ ઘાસ એસે મુછે દેય સબ.
 - મને વિસ્મિત નીરવ છોડી દે છે - પૃથ્વી ઉપર મેં અનેક આંકી છે રેખા, આંસુ મૂકી ગયો છું હું : તોયે પેલી હંસી, કાશ, ધાન, તડકો, ને ઘાસ આવીને ભૂંસી નાખે છે બધું.

‘એક દિન જલસિડિ’ અને ‘તોમાર બુકેર થેકે’ કાવ્યોમાંથી પણ પંક્તિઓ મૂકી શકાય. કાવ્યપ્રેમી મિત્રોએ સુરેશ જોષીએ અનૂદિત કરેલી ‘રૂપસી બાંગલા’ની કેટલીક રચનાઓ ‘ક્ષિતિજ’નાં પૃષ્ઠો પર જોઈ હશે (તાજેતરમાં પ્રકટ ‘સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ-૪’માં આ અનુવાદો સંગ્રહિત છે.) એ અનુવાદને સુરેશ જોષીના કવિનો લાભ મળ્યો છે એ નોંધવું પડે - ભોળાભાઈ પણ જો કવિ હોત !

આ સંચયનું શીર્ષક ધરાવતી રચના ‘નગન નિર્જન હાથ’માં અતિયથાર્થની ઇમેજરી દ્વારા કવિ વાચકને ઇતિહાસ-ભૂગોળની ધૂસર, અપરિચિત, વિલુપ્ત નગરીઓની દુનિયામાં લઈ જાય છે. પણ ત્યાં જે નારીની કવિને આકાંક્ષા છે તેનો તો માત્ર ભાસ થાય છે નગન નિર્જન હાથથી. અનુવાદક એ અતિયથાર્થના વાતાવરણને સહજ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારી સમગ્ર માહોલને જીવંત કરે છે. પણ એક વાત કરવી છે પહેલી બે પંક્તિઓના અનુવાદની :

આબાર આકાશે અંધકાર ઘન હ’યે ઉઠછે : આલોર રહસ્યમયી સહોદરાર મતો એઈ અન્ધકાર...
 ફરી વાર આકાશે અંધકાર ગાઠ થતો જાય છે : પ્રકાશની રહસ્યમયી સહોદરાના જેવો આ અંધકાર...

‘આલોર રહસ્યમયી સહોદરાર મતો અન્ધકાર’ એ બંગાળી અભિવ્યક્તિ જ્યાં વ્યાકરણમાં લિંગભેદ નથી ત્યાં,

સહજ લાગે છે. ગુજરાતીમાં આ સહજ ના લાગે – અનુવાદકે પહેલાં કરેલા અનુવાદમાં ‘પ્રકાશના રહસ્યમય સહોદર જેવો અંધકાર’ એમ કર્યું હતું. પરંતુ આ અનુવાદમાં સહજ ના લાગે છતાંય અર્થગર્ભ પંક્તિનો – (ભાઈબહેન-પ્રકાશ-અંધકાર) – મર્મ જાળવી રાખવા એવો સાહસિક પ્રયોગ – ‘પ્રકાશની રહસ્યમયી સહોદરાના જેવો અંધકાર’ – કર્યો છે, જે એમની વિવેકદષ્ટિનો પરિચાયક છે. જોકે કેટલીક વાર વિકલ્પ ન રહેતાં આવી સૂક્ષ્મતા ને માર્મિકતા અનુવાદમાં જતી કરવી પડે છે.

‘લઘુ મુહૂર્ત’ – ‘હળવી ક્ષણો’ – કાવ્યમાં હળવી ક્ષણો પાછળ કવિની પ્રચ્છન્ન એવી ગંભીર સહાનુભૂતિ સહૃદય ભાવક વાંચી શકે. કવિએ, સમાજથી ઉપેક્ષિત, કૂટપાથ પર રહેતા ભિખારીઓની સૃષ્ટિ પ્રત્યે પ્રકટ સંવેદન બતાવ્યા વિના, કંઈક અડઢ કાવ્યબાનીમાં આ વાત હળવી રીતે લઈને, સામાજિક અન્યાયનો ભોગ બનેલા આ વર્ગનો સંકેત કર્યો છે. ત્રણ વાંઢા ભિખારીઓ અને એક ભિખારણ ચાના કપની આસપાસ કૂંડાળામાં બેસી, દેખીતી રીતે તેમને લેવા-દેવા નથી એવી દુન્યવી બાબતો વિશે હળવો વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં છે. આ પંક્તિઓ અનુવાદકે સુવાચ્ય બને એ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે, પ્રયોજવામાં આવેલા ગુજરાતી પર્યાપ્ત પર્યાયો ધ્યાનાર્હ બને છે :

ચુલેર ઝોંટિલિ મેરે ગુને ગેલ અન્યાય ન્યાય;
કોથાય વ્યયિત હય – કારા કોરે વ્યય;
કી કી દેયા-થેયા હય – કારા કાકે દેય;
કી કરે ધર્મેર કલ નડે જાય મિહિન બાતાસે;
માનુષટા મરે ગેલે યદિ તાકે ઓષુધેર શિશિ
કેઉ દેય – બિનિ દામે – તબે કાર લાભ –
એઈ નિયે ચારજને કરે ગેલ ભીષણ સાલિશી.

ચોટલીને ગાંઠ વાળીને ગણતા ગયા અન્યાય ન્યાય;
ક્યાં ખરચાય છે – કોણ ખરચે છે;
શું શું આપવા લેવામાં આવે છે – કોણ કોને આપે છે;
ધર્મનું યંત્ર કેવી રીતે હલી જાય છે હળવા પવનથી;
માણસના મરી ગયા પછી તેને દવાની શીશી
કોઈ આપે – મફત – તોયે કોને લાભ –
આ મુદ્દા પર ચાર જણ લવાદી ચલાવ્યે ગયાં...

બીજું એક કાવ્ય ‘હાય ચિલ’ નાનું, પણ માર્મિક છે. આરંભની પંક્તિઓ સરસ જાય છે :

હાય ચિલ, સોનાલિ ડાનાર ચિલ, એઈ ભિજે મેઘેર દુપુરે
તુમિ આર કેંદોનાકો ઉડે-ઉડે ધાનસિડિ નદીટિર પાશે !

અરે સમળી, સોનેરી પાંખાળી સમળી, મેઘભીની આ બપોરે
તું હવે કંદન ન કરીશ ઊડતાં ઊડતાં ધાનસિડિ નદીની રે
પાસે

ધાનસિડિ નદીના નિર્જન તટે કંદન કરતી સમડીનો
સૂર પ્રેમિકાની તીવ્ર યાદ જગાડે છે ત્યારે કવિ જીવનાનંદ
દાસ કહે છે :

આબાર તાહારે કેનડેકે આનો ? કે હાય હૃદય ખુંડે વેદના
જગાતે ભાલોબાસે !

એને પાછી શા માટે બોલાવી લાવે ? હાય, પેટ ચોળી પીડા
ઊભી કરવાને ચહે !

અહીં ‘પેટ ચોળી પીડા’નો પ્રયોગ બહુ કઠે છે; માનસિક ભૂમિકા પરનું સંવેદન એકદમ ભૌતિક ભૂમિકા પર લાવી દેવાય છે. એક વિકલ્પ સૂઝે છે – ખબર નથી તે કેટલો તૃપ્તિકર થશે :

હાય, કોણ હૈયું વલોવી વેદના ઊભી કરવાને ચહે !

મેં જે અંગ્રેજી અનુવાદ જોયો છે ત્યાં પણ ‘Why do you root out my heart ?’ એમ છે.

કવિની કેટલીક મહત્ત્વની રચનાઓ ‘અન્ધકાર’, ‘આઠ બધર આગેર એક દિન’, ‘મૃત્યુર આગે’, ‘હાવાર રાન’ના ગુજરાતી અનુવાદ મહદ્ અંશે આસ્વાદ્ય રહ્યા છે. ‘મૃત્યુર આગે’ – ‘મૃત્યુ પહેલાં’માં જાણે જીવનના મહોત્સવની વાત છે. આઠ કડીના આ કાવ્યમાં છ કડીમાં તો જીવનમાં વેરાયેલાં સૌંદર્યને અને ભરપૂરતાને, સંવેદનનાં જુદાં જુદાં સ્તરોને ચિત્રાત્મક કલ્પનો દ્વારા આલેખવામાં આવ્યાં છે. કવિ, ‘આપણે જેમણે’, ‘આપણે જેઓ’નાં આવર્તનોથી જીવન પ્રત્યેનો અનુરાગ-બોધ જન્માવે છે અને પોતાની સાથે બધાંને ખેંચે છે. જીવનના અનુભવોને નિર્જન ખડનાં ખેતરોથી કંકાવતીની લોકકથા સુધી લઈ આવે છે. ભરપૂર જીવનને જાણી લીધા પછી ભલેને મૃત્યુ આવે એવો સૂર સાતમી અને આઠમી કડીમાં પ્રકટે છે. અંતે ‘સમજવાનું હવે શું બાકી છે ?’ એ પ્રશ્ન પૂછવામાં મૃત્યુના ઉત્સવરૂપનો સ્વીકાર થાય છે. આરંભની કે અંતની પંક્તિઓ સુગ્રાહ્ય અનુવાદ માટે ટાંકી શકાય : આરંભની પંક્તિઓ છે :

આમરા હોટેલિ જારા નિર્જન ખડેર માટે પઉષ સન્ધ્યાય
દેખિલિ માઠેર પારે નરમ નદીર નાડી છડાતેછે ફૂલ
કુયાશાર; કબેકાર પાડાગાર મેયેદેર મતો જેન હય
તારા સબ...

આપણે જેઓ ભમ્યા છીએ નિર્જન ખડનાં ખેતરોમાં પોષની સાંજે,
જેમણે જોઈ છે. ખેતરની પાર નરમ નદીની નારી વિખેરે છે ફૂલ
ધુમ્મસનાં; સદીઓ જૂના ગામડા ગામની નારી જેવા જાણે અરે
તેઓ બધાં...

અનુવાદકે મૂળ Stanza-form જાળવ્યું છે -

જીવનાનંદમાં અંધકારનું પ્રતીક જુદે જુદે રૂપે આવે
છે. 'અન્ધકાર' કાવ્યમાં 'અંધકારની ઊંઘ' એટલે મૃત્યુ-
સ્પૃહાનો સંકેત છે. જાણે આ જગતની વિભીષિકાથી બચવા
કાવ્યનાયક 'અંધકારની ઊંઘ'માં સરી જાય છે. ધાનસિડિ
નદીને કિનારે સૂતેલો તે ફરી વાર જાગવાનો નથી.
પ્રવૃત્તિમય જગતથી કવિની પલાયનવૃત્તિનો ભાવ વાંગી
શકાય. જોકે નદીના છલછલ અવાજથી તે જાગી ઊઠ્યો
છે; ઊગતા સૂર્યનો પ્રકાશ તો તેને જગાડીને પૃથ્વીલોકના
કાર્યમાં સૈનિક બની પ્રવૃત્ત થવા આદેશ આપે છે તેની તેને
વેદના છે. આ સંદર્ભે આવતી પંક્તિઓ જોઈએ :

ભય પેયેલિ,

પેયેલિ અસીમ દુર્નિવાર વેદના;

દેખેલિ રક્તિમ આકાશે સૂર્ય જેગે ઉઠે

માનુષિક સૈનિક સેજે પૃથિવીર મુખોમુખિ દાંડાબાર જન્ય
આમાકે નિર્દેશ દિયેછે;

આમાર સમસ્ત હૃદય ઘૃણાય-વેદનાય-આકોશે ભારે ગિયે
છે...

ભય પામ્યો છું,

પામ્યો છું અસીમ દુર્નિવાર વેદના;

મં જોયું છે કે રક્તિમ્ આકાશમાં સૂર્યે જાગી ઊઠીને

માણસ રૂપી સૈનિક બનીને પૃથ્વીની મોઢામોઢ ઊભા રહેવા
માટે

મને આદેશ આપ્યો છે;

મારું સમસ્ત હૃદય ઘૃણાથી-વેદનાથી-આકોશથી ભરાઈ ગયું
છે -

આમાં છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓના અનુવાદમાં શબ્દોને
વળગી રહેવાને કારણે તરજૂમા જેવું લાગે છે, મૂળને
વફાદાર રહેતાં - વધારે વફાદાર રહેતાં - લય અને

પ્રવાહિતા લાવી શકાયાં નથી. અનુવાદક માટે આ પણ પ્રશ્ન
બને છે કે મૂળને ક્યાં સુધી વફાદાર રહેવું અને ક્યાં તથા
ક્યારે કેટલો મુક્ત અનુવાદ કરવો.

જીવનાનંદ દાસની એક બહુ ચર્ચાયેલી કવિતા
'આઠ વર્ષ પહેલાંનો એક દિવસ'માં આત્મહત્યા કરનાર
વ્યક્તિની વાત ક્યારેક ત્રીજા પુરુષમાં, વળી પાછી
આત્મનિવેદન રૂપે પહેલા પુરુષમાં, અને પાછી એ વ્યક્તિને
સંબોધી બીજા પુરુષમાં થાય છે. પેલી વ્યક્તિએ અશ્વત્થના
ઝાડ પર ફાંસો ખાધો છે. કાવ્યનાયકને કવિએ પૂછેલો પ્રશ્ન
વ્યંજનાપૂર્ણ છે : 'અશ્વત્થની ડાળીએ વિરોધ ન કર્યો ?'
મૃત્યુની ઘટના સાથે જિજીવિષાને નિરૂપવા ઝબૂકતા
આગિયા કે ઉંદર પકડવા ઇચ્છતું ઘુવડ આવે છે.
પારિવારિક જીવનમાં પણ કાવ્યનાયક સંતૃપ્ત છે. કાવ્યમાં
આમ જીવન પ્રત્યેનું ખેંચાણ સતત વ્યક્ત થાય છે. તેમ
છતાં આત્મહત્યા શા માટે ? કોઈ 'વિપન્ન વિસ્મયે'
Protagonistને કલાન્ત કર્યો છે. કાવ્યમાં આમ એક જુદો
મિજાજ - જીવન-મૃત્યુના દ્વંદ્વનો - આલેખાયો છે :

ઘનિષ્ઠ આકાશ યેન-યેન કાંનો વિકીર્ણ જીવન

અધિકાર કરે આણે ઇહાદેર મન;

દુરન્ત શિશુર હાતે ફડિંગેર ઘન શિહરણ

મરહોર સાથે લડિયાછે;

ચાંદ ડૂબે ગેલે પર પ્રધાન આંધારે તુમિ અશ્વત્થેર કાછે

એક ગાણા દડિ હાતે ગિયેછિલે તબુ એકા-એકા...

ગાઠ આકાશે જાણે - કોઈ પથરાયેલા જીવન જેમ

અધિકાર જમાવ્યો છે તેમના મન પર;

તોફાની શિશુના હાથમાં પતંગિયાનો જાણે ભારે થરથરાટ

મરણની સાથે લડાઈ કરી છે;

છતાં ચંદ્ર ડૂબી ગયા પછી મુખ્ય અંધારામાં તું પીંપળાની

પાસે

એક દોરડું હાથમાં લઈને ગયો હતો એકલો એકલો;

બંગાળીમાં 'પ્રધાન આંધારે' છે - આ કવિના
શબ્દપ્રયોગ એવા વિશિષ્ટ હોય છે કે અનુવાદમાં શું મૂકવું
તે પ્રશ્ન બને. 'પ્રધાન'નો અર્થ 'મુખ્ય' થવા છતાં અહીં
રુચિતો નથી, પણ શું કરવું ? અંધારું મુખ્ય-ગૌણ એવું
તો ના જ હોય. આ કવિને વારંવાર વાંચવા પડે અને એ
જ એમને સમજવાની ચાવી છે. અનુવાદ પણ એટલે
વારેવારે વાંચવાથી થોડો વધારે અર્થ સ્ફુટ થતો જાય, અને

વાચકને પોતાનો પર્યાય સૂઝે એવું બને.

જીવનાનંદની ઇતિહાસ-ચેતનાને પ્રકટ કરતી 'ઇતિહાસ-યાન' કે '૧૯૪૬-૪૭' જેવી રચનાઓ જો આ સંચયમાં સમાવિષ્ટ થઈ હોત તો ડાબેરીઓના પ્રહારોનો ઉત્તર ગુજરાતી વાચકોને મળી જાત.

એક નાના કાવ્યનું 'આમાકે એકટિ કથા દાઓ'નું ઉદાહરણ લઈએ. કાવ્યમાં પહેલી પંક્તિ જ છે 'આમાકે એકટિ કથા દાઓ જા આકાશર મતો/સહજ મહત્ વિશાલ/ ગભીર', 'કથા દાઓ'થી બંગાળીમાં બે અર્થ મળે : (૧) મને એક વચન આપ, (૨) મને એક શબ્દ આપ. બંને અર્થ બંગાળીમાં કાવ્યમાં થાય છે; અંગ્રેજીમાં પણ 'Give me your word'થી બંને અર્થ સમજી શકાય છે. બંગાળીમાંના 'કથા દાઓ'ના દ્વિઅર્થનો સંકેત ગુજરાતીમાં અનુવાદક લઈ શક્યા નથી. તેમણે 'કથા' માટે 'વચન' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, પણ 'કથા'નો અર્થ 'શબ્દ' લીધો હોત તો ભાવ વધારે નિકટનો બનત, કારણ કે કવિ 'વચન' કરતાં કોઈ એવા 'શબ્દ'ની અપેક્ષામાં હોય; કાવ્યમાં આવતી ત્રણચાર કલ્પનાવલી માટે કવિને શબ્દની શોધ હોય. ટિપ્પણમાં અનુવાદકે 'વચન' ને સ્થાને 'શબ્દ' મૂકી પુનર્પાઠ કરી શકાય એમ નોંધ્યું છે, પણ એને બદલે 'શબ્દ' અર્થ લઈને અનુવાદ કર્યો હોત તો તે વધારે પ્રભાવક થાત. કોઈપણ અનુવાદકને રચનાન્તર્ગત રહેલી સંદિગ્ધતા

પડકારરૂપ હોય છે. અહીં બંગાળી-અંગ્રેજીને સંદિગ્ધતાનો લાભ મળી શક્યો. ગુજરાતીમાં એક જ અર્થ લેતાં સાંકેતિકતા કે સંદિગ્ધતા રહેતી નથી. સંદિગ્ધતા કવિતામાં ઘણીયે વાર ગુણ હોય છે; એને જાળવવી કે પ્રકટ કરવી, લક્ષ્યભાષામાં અર્થ ન હોય તો અનુવાદકે શું કરવું એવી મૂંઝવણ પેદા કરે તેવી આ રચના છે. અનુવાદની સમસ્યાને ઉજાગર કરતી રચનાના આ અનુવાદની ચર્ચા સાથે લેખનું સમાપન કરીશું. જીવનાનંદ દાસ જેવા અનન્ય વિલક્ષણ કવિની રચનાઓમાંથી ઉદાહરણો લઈ ચર્ચા કરતાં પૂરું કરવું મુશ્કેલ છે, પણ ક્યાંક તો અંત કરવો પડે છે.

'નગ્ન નિર્જન હાથ' પુસ્તકથી રવીન્દ્રનાથ પછીની પેઢીના એક ઉત્તમ કવિનાં પસંદ કરેલાં કાવ્યોના સંચયનો અનુવાદ મળે છે તે આનંદની વાત છે. કવિના શતાબ્દી વર્ષમાં કવિના જીવનની ઘણી બધી સામગ્રીનો અને અપ્રકટ રચનાઓની ઉપલબ્ધિનો લાભ આ સંચયને મળ્યો છે. એ સામગ્રીનો વિનિયોગ કરવા માટે અનુવાદકે લીધેલો પરિશ્રમ અભિનંદનીય છે. પ્રમાણભૂત ભૂમિકા અને અર્થસંકેત કરતું ટિપ્પણ સંચયની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરે છે, એટલું જ નહીં પણ જીવનાનંદ દાસ જેવા કવિને અંતરંગપણે પામવામાં સહાયભૂત થાય છે.

દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર - હરીશ નાગ્રેયા

ગુણવત્તાવાળાં ટેલિ-પ્લે

રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, પૃ.૨૩૧, રૂ. ૧૨૫.

શરીફા વીજળીવાળા

'તું બોલ ને !', 'અને... છતાં... પણ', 'હેલો, સૂર્યા' જેવા વાર્તાસંગ્રહો દ્વારા એક સત્વશીલ વાર્તાસર્જક તરીકે પુરવાર થઈ ચૂકેલા હરીશ નાગ્રેયાએ દસથી વધુ ત્રિઅંકી નાટકો પણ લખ્યા છે. એમાંનાં મોટાભાગનાં મંચન પણ પામ્યાં છે. વાર્તાઓમાં સાંપ્રત જીવનના પ્રશ્નોને કલાત્મક ઢબે વાચા આપતા આ સર્જકનાં નાટકોમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની જીવનઅભિમુખતા જોવા મળે છે. એમની આ જીવનઅભિમુખતા કળાના ભોગે નથી આવતી એનો વિશેષ આનંદ. આપણે ત્યાં ૧૯૭૦ પછી ટેલિવિઝ વધુ

ભજવાતાં થયાં, પરંતુ ભજવાતાં ટેલિવિઝ પુસ્તકદેહને પામ્યાં હોય એવું કદાચ આ પ્રથમ ઉદાહરણ છે.

માણભટ્ટથી ભવાઈ, ભવાઈથી નાટક અને નાટકથી ટી.વી.પ્લેઝ સુધી પહોંચેલી મનોરંજનસૃષ્ટિ સતત નવા નવા આવિષ્કારો કરતી જ રહી છે. ટેલિવિઝ રંગભૂમિ પર ભજવાતાં નાટકોથી જુદાં છે. એની શૈલી, રજૂઆત, માવજત... કહો કે આખી પ્રક્રિયા જ અલગ છે. ટી.વી.ના આગમને દર્શકોને નાટકોનો સાવ નવો જ અનુભવ કરાવ્યો. ટી.વી.ના માધ્યમે પ્રેક્ષકો માટે અને ભજવનારાઓ માટે નવી

સગવડો ઊભી કરી તો સાથે નવી શક્યતાઓ પણ ઉઘાડી આપી. સ્પષ્ટ સંવાદો, કલોઝઅપના કારણે પાત્રોના સૂક્ષ્મ હાવભાવો પ્રેક્ષક પામી શકતો થયો તો સામા પક્ષે સંનિવેશની રીતે, મંચનની રીતે આ માધ્યમે ભજવનાર માટે અપાર મોકળાશ ઊભી કરી આપી. સમાંતરે ચાર-પાંચ દર્શ્યો બતાવવાની સગવડ, વોઈસઓવર જેવી પ્રયુક્તિઓને કારણે દર્શક પાત્રના હાવભાવની સાથે તેના આંતરમનને પણ પામતો થયો. વળી ટી.વી.ના માધ્યમને કારણે મર્યાદિત લોકોને બદલે નાટક હવે વિશાળ જનસમુદાય સુધી પહોંચતું થયું. પરંતુ જે રીતે રંગભૂમિ પર ભજવાતાં મોટા ભાગનાં નાટકો મુદ્રિત રૂપે આપણા સુધી નથી પહોંચતાં તેવું જ કંઈક આ ટેલિવેઝનું પણ છે. કદાચ હરીશ નાગ્રેયાનો આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયોગ છે. આ પુસ્તકમાં મુંબઈ દૂરદર્શન પરથી પ્રસારિત થયેલાં પાંચ ટેલિવેઝ ઉપરાંત પોતાની વાર્તા પરથી તૈયાર થયેલાં ત્રણ એમ કુલ આઠ ટેલિવેઝ સમાવિષ્ટ છે.

આઠમાંથી ‘દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર’, ‘એન અફેઅર’, સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધના નોખા પરિમાણની વાત કરે છે. ‘ખોડિયા સૂરજ’ સંતાનોથી તરછોડાયેલા વૃદ્ધોની વેદનાને વાચા આપે છે. ‘હું માધવ પણ છું’માં બે ઘોડે સવાર થવા મથતી પોતાની જાતને પુરવાર કરવા મથતી સ્ત્રીની સમસ્યાને વાચા મળી છે તો તું પૂછ... કેમ ? નિમિત્તે બા જેવું સંકુલ પાત્ર મળ્યું છે. દહેજ પ્રથાને વિષય બનાવતું આ ટેલિવેઝ કોઈ જગ્યાએ બોલકું નથી બની ગયું એ એનો વિશેષ છે. ‘વાંસળીવાળો’માં આપણી આસપાસના જગતમાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તેનો અંગત જીવન પર કેવો પ્રભાવ પડે છે એ પ્રભાવક રીતે દર્શાવાયું છે. રંગભેદના પ્રશ્નને વાચા આપતાં ‘નસલ’નો વિષય નવો નથી, પણ માવજત અનોખી છે. ‘ડોગ શો’ નિમિત્તે ગોરાઓની વચ્ચે જગા બનાવવા મથતા ભારતીયને ઘડીક આ રંગભેદ સામે ભયાનક ગુસ્સો આવે છે પણ સમાંતરે એના મનમાં ભારતમાં હતો ત્યારનું અસ્પૃશ્યો સાથેનું ઘરના લોકોનું વર્તન યાદ આવે ત્યારે આ પ્રશ્ન વ્યાપકરૂપ ધારણ કરે છે. આ નામની વાર્તામાં જે ક્યાશ દેખાતી હતી એ ટેલિવેઝમાં નથી દેખાતી એ પણ નોંધવું રહ્યું. આ બધા ગંભીર પ્રશ્નોને વાચા આપતા પ્લે વચ્ચે ‘બીકનું બંડલ’

એની હળવાશને કારણે અલગ પડી જાય છે.

આ લેખક સ્ત્રીના સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોને કલાત્મક ઢબે વાચા આપવા બાબતે માહેર છે. માત્ર સ્ત્રી હોવાને કારણે, નૈસર્ગિક પ્રકૃતિને કારણે સ્ત્રીઓએ ઘણું બધું જતું કરવું પડે છે, સમાધાનો કરવાં પડે છે એની વાત ‘હું માધવી પણ છું’માં થઈ છે. ફ્લેશબેક ફેડ ઇન, એક જ ફ્રેમમાં બે દર્શ્યો, મોન્ટાજ, સુપર ઇમ્પોઝ, ચિત્ર ફ્લિઝ થવું, ડિફ્લિઝ થવું, ફ્લેશ ફોરવર્ડ દ્વારા પછીનાં દર્શ્યો (ભવિષ્યમાં બનનારાં) પણ ભજવી શકાય, ભૂતકાળની સમાંતરે વર્તમાનનાં દર્શ્યો... આ બધું શક્ય બને છે કેમેરાને કારણે. આ ટેલિવેઝ છે એવું વાંચતી વખતે યાદ રાખવું જરૂરી છે. આ અને અન્ય તમામ પ્લેમાં રંગભૂમિની મર્યાદામાંથી છૂટી જતા દ્વિદર્શકને અહીં અમર્યાદ મોકળાશ મળે છે એ આપણે વાંચતી વખતે પણ અનુભવી શકીએ છીએ.

આ પ્લેની માધવીને નાની હતી ત્યારે પિતાએ કહેલું : ‘સ્ત્રીએ જીવનમાં ઘણું બધું બનવું પડે, દીકરી, બહેન, પત્ની, મા...! તું બધું જ બનજે, પણ તું માધવી જ રહેજે, એને ભૂલતી નહીં...’ (૯૮) માંદા પડેલા બાળક માટે રજા પર રહેલી, કારકિર્દીને જોખમાવતી, ઘર, ઓફિસ ને બાળક ત્રણેયને સાચવવામાં ખેંચાઈ જતી માધવી પિતાના ભૂતકાળમાં કહેવાયેલ આ વાક્યના સંદર્ભે વર્તમાનમાં બબડે છે : ‘માધવીને હું ભૂલી નથી, પણ જ્યારે જ્યારે હું કંઈ બની છું ત્યારે ત્યારે સંબંધ થોડી થોડી કરીને, માધવીને મારાથી છીનવી લીધી છે...’ (૯૮) માતા બનતી સ્ત્રીને બાળકના ઉછેર માટે ઘણું જતું કરવું પડે છે, પુરુષને એ બાબતે એના પુરુષ હોવાનો ફાયદો મળે છે. માધવી કહે છે પતિને : ‘તું તો હમણાં ચાલ્યો જશે, બ્રિફકેસ ઝુલાવતો. મારે રસોઈ કરવાની કામ પતાવવાનું, ચીન્ટુને સમજાવવાનો; ગાડી પકડવાની ...નહીં તો ઓફિસમાં...’(૯૩) બાળકને પણ બાપ નહીં, મા જ જોઈએ છે. માધવી ન તો દીકરાને રડતો-કકળતો છોડી શકે છે ન નોકરી છોડી શકે છે. પતિને રજા લેવા માટે એ વિનવી જુએ છે પણ વિક્રમને અગત્યની મિટિંગ છે. એ અકળાયેલી માધવી કહી બેસે છે : ‘તારી નોકરી નોકરી છે ને મારી, બાપનું નહાણ.’ માધવી પોતાની જાતને પુરવાર કરવામાં બધી બાજુથી ભીંસાઈ રહી છે. દીકરાને

કેલેન્ડરનો ડહો બતાવી સનડેનું લાલ પાનું બતાવી ‘મમ્મીને રજા... ચીન્ટુ સાથે મજા...’ કહી માંડ ઓફિસે જતી માધવી પાછી આવે છે ત્યારે ચીન્ટુ ડહામાંથી બધાં પાનાં ફાડી માત્ર લાલ પાનાં જ રહેવા દે છે. એનો સંકેત સ્પષ્ટ છે. મા માટે હિજરાતા બાળકની પીડા સામે ‘મોટા ઘરની લોન ચૂકવવા મમ્મીએ ઓફિસે તો જવું જ પડે’ની કડવી વાસ્તવિકતા છે. ઘરના ઉંબરાને ઓળંગી બહાર નીકળતી થયેલી, કમાતી થયેલી સ્ત્રીને સંઘર્ષ માટે એક વધુ મોરચો ખૂલ્યો છે, એની આર્થિક સંઘર્ષતાએ એના પ્રશ્નો ઓછા નથી કર્યા એ વાત અહીં પ્રભાવક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. આ કોઈ એક માધવીનો પ્રશ્ન નથી એ પણ વગર કહી વ્યક્ત થાય છે.

લગ્નેતર સંબંધની વાર્તાઓ નાટકો હવે તો આપણે ત્યાં ઘણાં લખાયાં છે. ‘એન અફેઅર’ નામની પોતાની વાર્તા પરથી લખાયેલું આ ટેલિવિઝન લગ્નેતર સંબંધની સાવ જુદા જ પરિમાણની વાત કરે છે. પરણેલા પુરુષના પ્રેમમાં પડતી સ્ત્રી એ પુરુષ વિશે કેટલું તો ઓછું જાણતી હોય છે એના ઘડી-બેઘડીના સહવાસમાં ? પેલાની રોજિંદી ટેવ-કટેવ, એના ગમા-અણગમા, એનો પુરુષસહજ વ્યવહાર, એનો અહમ્... આ બધા વિશે જાણવા માટે એક છત હેઠળ રહેવું પડે. આસ્મા જ્યારે પરિણીત હર્ષના પ્રેમમાં પડી ત્યારે એને મન હર્ષ પ્રત્યેનું પોતાનું ખેંચાણ, હર્ષ પ્રત્યેનો પ્રેમ, એનો સાથ એ જ મહત્ત્વનું હતું. હર્ષ એના માટે શું અનુભવે છે એની એને પડી જ નો’તી. પોતે કશું ખોટું કર્યું હોય એવું પણ એ નો’તી માનતી. હર્ષની પત્ની વીરાને એ નથી સમજાતું કે લગ્નનાં સાત જ વર્ષમાં એવું શું થયું કે હર્ષ... વીરા અને આસ્માના મનની લીલાને લેખકે વોઈસઓવરની પ્રયુક્તિથી સમાંતરે આલેખી છે. બેઉના આંતરમત જાણ્યા પછી વાયક બેઉને આમનેસામને જુવે છે. આસ્મા હર્ષને સાચી રીતે સમજી શકે તે માટે વીરા હર્ષ વિશે એને બધું કહે છે. કારણ કે પ્રેમમાં પડેલી સ્ત્રીને ફક્ત પ્રેમી જ દેખાય છે. એ પુરુષ ટેવ-વલણ, અપેક્ષા-ઈચ્છાઓનો અકબંધ ભારો પણ છે અને લગ્ન પછી એ ભારો છૂટે છે એ વાત વીરાને કહેવી છે જેથી આસ્મા હર્ષમાં ફક્ત પ્રેમી કે પતિને નહીં પણ પુરુષને પણ ઓળખી શકે. (૨૦૫) હર્ષનો અહમ્, ખાવા બાબતે એનાં નખરાં, એના ગમા-અણગમા,

એના કુટુંબીજનોને સાચવી લેવાની જવાબદારી. ...આ બધા વિશે વીરા પાસેથી સાંભળ્યા પછી આસ્માના પગ હેઠળની ધરતી સરકી જાય છે. એ હર્ષ વિશે ખરેખર કશું જાણતી હતી ખરી ? જાતે કરેલા આ પ્રશ્નની સાથે જ આસ્માને વીરા પર ગુસ્સો આવે છે. એના મનગમતા મેઘધનુષી ચિત્રને વીરાએ વેરવિખેર કરી નાખ્યું હતું. આસ્મા સાથે વાત કરતી વીરા જાણે પોતાને પામતી જાય છે. વીરાને પત્નીમાંથી ફરી વીરા બનવું હતું. અને અવગણના, તુચ્છકારની પીડાની બરાબર સામે આવી ગયા વિના એની મુક્તિ શક્ય નો’તી. વીરાને તો પીડાને રૂબરૂ થયા પછી કદાચ મુક્તિ મળેય ખરી પણ આવા હર્ષને ઓળખ્યા પછી આસ્માનું શું ? આ સંકુલ અને મૂંઝવતા પ્રશ્ન પાસે લેખક સંયમભેર આસ્માને એકલી છોડી દે છે. કારણ કે આ પ્રશ્નનો જવાબ એણે જાત પાસેથી જ મેળવવો રહ્યો. વાર્તાને નાટકમાં ફેરવતાં લેખકે ઘણા નાટ્યોચિત ફેરફારો કર્યા છે. હર્ષ-વીરાના લગ્ન પહેલાંનાં, પછીનાં પ્રેમદશ્યો, નાનીનાની બાબતે બેઉ વચ્ચે ઊભા થતા તણાવનાં દશ્યોને મૂકીને, આસ્માની સહેલી સાથેની વાતચીત ઉમેરીને આખી વાતને નાટ્યાત્મક બનાવી છે. નાટકના આરંભે જ વીરા પાંજરું ખોલી પોપટને ‘લે જા, ઊડીજા’ કહે છે પણ પોપટ બેસી રહે છે. તરત જ વીરા કહે છે ‘પિંજરાની આદત પડી ગઈ છે ને ?’ (૧૮૧) અહીં આપોઆપ પત્ની વીરામાંથી મુક્ત થવા મથતી વીરાની મથામણ પણ વ્યંજિત થાય છે.

૩૨ દશ્યોમાં વહેંચાયેલું ‘વાંસળીવાળો’ નાટક પણ એ જ નામની વાર્તા પરથી લખાયેલ છે. ‘કૌન બનેગા કરોડપતિ’ એવું નામ પાડ્યા વગર, સૂમસામ રસ્તા, લોકોની આતુરતા વગેરે દ્વારા આ જ પ્રકારના ગેમ-શોની વાત કરી છે. પ્રેમલગ્ન કરેલા કૌશલ-પ્રભાનો મિત્ર તનિલ પ્રેક્ષકોને સંબોધીને વાત કહેતો જાય છે. કૌશલ અને પ્રભાના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ, વધતો તનાવ એ બધું એની વાતો દ્વારા, એ ફ્લેશબેક દ્વારા આપણી સમક્ષ ઊઘડતું આવે છે. બેઉની ગાઢ-નિખાલસ મૈત્રી વિશે, કૌશલના જીવનમાં પ્રભાના પ્રવેશ વિશે, પછીથી બેઉ વચ્ચે થતા ઝઘડા વિશે તનિલ આપણને કહે છે અને અમુક દશ્યો સીધાં જ દેખાડાય છે. ત્રણેય રોજ રાતે સાથે બેસી ગાખાં મારે છે, ટી.વી. જુએ છે. વાતો દરમિયાન સરસ ઘર,

સમૃદ્ધ જીવન વગેરે માટેનો પ્રભાનો અસંતોષ સતત ઝમ્યા કરે છે. એ બેઉના રોજના ઝઘડાઓથી કંટાળેલા તનિલને લાગે છે કે ખરેખર એ બેઉ ક્યારેય એકબીજાના પ્રેમમાં હતાં જ નહીં, પ્રેમમાં હતી એકબીજા વિશેની ધારણા... જે ખોટી પડી હતી. રોજની કચકચ, અસંતોષ ગેમશો જોતી વખતે પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. આ તું તામાંથી વાત હાથ ઉપાડવા સુધી પહોંચી જાય છે. ગુસ્સે થઈ બહાર નીકળી જતો તનિલ વિચારે છે : ‘રોકડાના રણકારની લહે લગાડતો ગેમ શોનો વાંસળીવાળો શહેરમાં પાછો ફર્યો છે’ દશ્યમાધ્યમે જીવવા માટેની મહત્વાકાંક્ષાઓને કઈ હદે વકરાવી છે એ પ્રભાની માનસિકતા પરથી જોઈ શકાય છે. અહીં પણ પ્રશ્નમાત્ર એક પ્રભાનો નથી. મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન સાથે કોઈપણ રીતે મળતા વૈભવી જીવનને પસંદ કરનારા તમામની પ્રભા પ્રતિનિધિ છે.

‘ખોડિયા સૂરજ’ પ્લે સાંપ્રત સમાજની, વિભક્ત કુટુંબોનો વ્યાપ વધ્યા પછીના આપણા સમાજની સમસ્યાની વાત કરે છે. વૃદ્ધ મા-બાપને હડસેલતાં, સાથે રાખવા માટે શરતો મૂકતાં દીકરા-વહુ માટે આ વૃદ્ધો ઘરમાંની બિનજરૂરી વસ્તુ જેવાં છે. ઘરમાં આડા આવી અળખામણ થવું એના કરતાં બગીચામાં બેસી ચોખ્ખી હવા ખાવી સારી એવું માનતા ઘણા બધા વૃદ્ધો બગીચામાં ભેગા થાય છે. દરેકને ઘરે લગભગ સરખા જ પ્રશ્નો છે. આ વૃદ્ધો માટે કોઈ પાસે સમય નથી. બગીચામાં ભેગા થઈ, જાતજાતની વાતો કરી મન હળવું કરતા આ વૃદ્ધો એમની આ મંડળીને ‘ખોડિયા સૂરજ’ કલબ કહે છે. અહીં બુઢાપાનો ભાર રાખ્યા વગર બધું ખાવા-પીવા અને વાગોળવાની છૂટ... પોતીકી પીડાઓનું પોટલું છોડવાની આ જગ્યા... દરેક નિવૃત્ત જીવના વિષાદનો ‘સા’ સરખો જ છે કદાચ સપ્તક જુદાં હશે... પોતાના બાપને સાચવવા તત્પર વહુઓ સસરાને હડે હડે કરે છે. આ બધી વાતોમાંથી ધીરે ધીરે રમણ અને તેનાં દીકરા-વહુ કેન્દ્રમાં આવતાં જાય છે... બાપ પાસે દલ્લો હોય તો કદાચેય દીકરા-વહુ સાચવે... ને રમણનો મિત્ર મધુકર એક તુક્કો લડાવે છે... કોઈકની બેન્ક એફ. ડી. એ રમણની છે એવું બતાવે છે અને અચાનક દીકરા-વહુનાં વાજાં ફરી જાય છે. બાપને સાચવવા-રાખવા માટે બધા હોડ ભણે છે. રમણલાલને નથી સમજાતું પણ મધુકરનો તુક્કો તીરની

જેમ નિશાન પર બેસી ગયો એ જોઈ શકાય છે. નાટકના અંતે મધુકર અને રમણની વાતચીત પૌત્ર સાંભળી જાય છે એટલે હવે શું થશે ? પાસે નાટક પૂરું થાય છે. દીકરાઓ દ્વારા હડસેલાતા બાપને દીકરી સાચવે છે એ આપણા સમાજનું પણ સત્ય છે જ. ત્રણ કે ચાર દીકરા હોય તોય મા-બાપના વારા બાંધતા હોય એવું માત્ર આ નાટકમાં જ નહીં સમાજમાં પણ ઠેરઠેર જોવા મળે છે.

‘તું પૂછ... કેમ ?’માં એક દીકરી ઇન્દુ દહેજ ઓછું પડવાથી પાછી આવી છે, બીજી દીકરી ઋતિને સગાઈ પહેલાં જ વધુ આપનાર મળી જવાથી છોડી દેવાઈ છે. દીકરાની વહુ પિયરથી એટલું બધું લાવેલી કે બધાને તણખલા સમ ગણી, પાઈના કરી નાખી નોખી થઈ ગઈ છે... આ બધી ઘટનાઓની સમાંતરે જીવતાં બા પોતે પણ દહેજના કુરિવાજનો ભોગ બનેલાં છે. સંતાનોને માનો પિતા સાથેનો શુષ્ક વ્યવહાર, જિંદગીભરના અબોલા નથી સમજાતા. સંતાનો માને ચાહે છે પણ એમને માએ બાપની આખી જિંદગી અવગણતાં જ કેમ કરી એ ગળે ઊતરતું નથી. મા દીકરાનાં પરજ્ઞાતિમાં લગ્ન મંજૂર નથી રાખી શકતી. બધી બાબતે જડ રૂઢિઓને-પરંપરાને સંતાનોના સુખના ભોગે પણ પકડી રાખતી માને દીકરી ઇન્દુ કહી શકાય એટલું કહે છે, સમજાવે છે. ઇન્દુના પ્રશ્નો, પડોશણોની નિંદારસથી છલકાતી વાતોથી નાટકનું દરેક પાત્ર આપણી સમક્ષ ઊઘડતા આવે છે. સંતાનો અને મા બેઉ પીડાય છે, એકમેકને નથી સમજતાં એવી વેદના બેઉ પક્ષે છે. દીકરીના બાપની (દહેજ ન આપી શકે એવા બાપની) લાચારી ઇન્દુ નિમિત્તે, ચંદુ નિમિત્તે પ્રગટ થતી રહી છે. અકળાયેલી ઇન્દુ માને ન કહેવાનાં વેણ કહી બેસે છે ત્યારે છેક બા આટલાં વર્ષો મનના ગોપિત ખૂણે ભંડારી રાખેલ પીડાનો દાબડો ઉઘાડે છે : ‘લગ્નની ચોરીમાં મારા બાપે વખ ઘોળ્યું, તોય તારા દાદાએ માગણી ન છોડી. મારા ભાઈએ કબૂલ્યું આપવાનું ત્યારે છેક ચોથો ફેરો થયો... મારા બાપુનો જીવ જતો જોનાર, મૂંગા, કાયર તારા બાપને કેમ માફ કરી દઉં...! એ સગપણ ગણું તો શેનું ? ...મારા કહું તો કેમ ? કોને ? ને બોલું તો શું ?...’ (૧૮૦) આવી પીડા સંઘરીને બેઠેલી બા ઇચ્છવા છતાં સંતાનોને સુખી નથી કરી શકતાં, પરંપરાઓ-રૂઢિઓનો ત્યાગ નથી કરી શકતાં, પરિવર્તનનો સ્વીકાર નથી કરી શકતાં,

પરિણામે પોતે પણ પીડાય છે ને બાકીનાને પણ પીડે છે. અકળાયેલી ઇન્દુ સીધો જ પ્રહાર કરી બેઠો છે : ‘તને તારા બાપુ વહાલા... હોત, તો... તેં આ જીવલેણ પ્રથાને યાદ રાખી. વેર વાળ્યું હોત !... પણ તું બાપુને ભૂલી ગઈ, યાદ રાખી તો પ્રથા-પરંપરા... જેણે તારા બાપુનો જીવ લીધો... બા, તને ના હેત વરસાવતાં આવડ્યું, ન વેર લેતાં !... (૧૮૧) તેં બાપુ ગુમાવ્યા, પતિ જોડે અબોલા રાખી, પોતાનું સુખ ખોયું, હવે સંતાનના સુખ આડે આવી સંતાપે છે ...એવું તે શું બળ્યું છે બા તારી આ પરંપરામાં કે આટલો બધો ભોગ આપે છે તું ?! (૧૮૨)

નાટકના અંતે બા જ્યારે ચંદુભાઈના ઘરે સવા રૂપિયો આપે ત્યારે, ગરીબ બાપની દીકરી લાવવાનું નક્કી કરે ત્યારે બા પરંપરાથી છૂટે છે, દહેજ પ્રથાને તિલાંજલી આપે છે એવું સૂચવાય છે. નાટક દહેજપ્રથાના વિરોધનું છે એવું જરાય મોટેથી નથી કહેવાયું. બાના સંકુલ પાત્રને કારણે દહેજના દૂષણ પ્રત્યેનો વિરોધ ધીરે ધીરે ઊઘડતો આવે છે.

‘દસ્તો, પિંજર, ખાલ, કબૂતર...’ રમત-રમતમાં સંબંધનું ઠાલાપણું દર્શાવે છે. મીનુ અને દીપ એકમેકને ચાહવાની રમત રમે છે, મનમાં કંઈક બીજું જ ગોપવીને બેઠાં છે... ગાજરની પિપુડી જેવો આ પ્રેમ ચાલે ત્યાં સુધી

ચલાવવો અને જો ગમતું પાત્ર મળી જાય તો પછી આ પિપુડીને ચાવીને ફેંકી દેવાની એ વાત એ બેઉ જાણે છે, પણ પ્રેક્ષકો અને કેતન માટે તો અંતે થતો આ રહસ્યસ્ફોટ ખાસ્સો આઘાતજનક છે. માણસના બાહ્યવર્તન પરથી એને પામવો અઘરો નહીં અશક્ય છે એ સમજાય છે. એના આંતરમનની લીલાઓ બાહ્યવર્તનની સામા છેડાની પણ હોઈ શકે. કેતનની જેમ જ દર્શક પણ અહીં ભોંઠા પડવાની લાગણી અનુભવે છે.

જે સમયે દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોમાં ગળાકાપ હરીફાઈ નો’તી ત્યારે એકલું દૂરદર્શન ગુણવત્તાસભર ટેલિવિઝન પ્રસારિત કરતું પણ ખાનગી ચેનલોના વરવા આકમણ પછી ગુણવત્તા સિવાયનું બધું જ ચાલવા માંડ્યું. લોકભોગ્યતા કેન્દ્રમાં આવી, જાહેરખબરો માટે પ્લે ભજવાતાં થયાં, પરિણામે નાગ્રેયા કહે છે તેમ : ‘વિષય, દશ્યો, દશ્યોની લંબાઈ, આ બધું લેખકે નહીં, જાહેરખબરોએ નક્કી કરવા માંડ્યું... લેખક શબ્દનો સ્વામી મટી, શબ્દનો ફેરિયો બનીને રહી ગયો...’ (પ્રસ્તાવના) આનંદ એ વાતનો કે આ સંગ્રહમાં સમાવાયેલ ટેલિવિઝનમાં સર્જકે ગુણવત્તા, કલાત્મકતાને ભોગે કશું મેળવવાની નેમ નથી રાખી. થોડાં વધુ ટેલિવિઝન મુદ્રિત થાય તો આ સ્વરૂપને સાહિત્યિક સ્તરે વધુ નક્કરપણે તપાસી શકાય.

<p>પહેલો અક્ષર – સંપા. હિમાંશી શેલત</p>	<p>– કે ‘અક્ષર પહેલો’ ?</p>
<p>ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ફુલ્સકેપ, પૃ. ૯૮, રૂ. ૧૦૦.</p>	<p>ડંકેશ ઓઝા</p>

જાણીતાં વાર્તાકાર હિમાંશીબહેન શેલતે તેમનાં બાના અવસાન નિમિત્તે મા-દીકરીના અંતરંગ સંબંધો વિશેના લેખો મેળવીને સંકલિત કરવાનો વિચાર કર્યો. અહીં એવા ૧૧ લેખો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ચારેક લેખો જાણીતી બિનગુજરાતી મહિલાઓના છે. જ્યારે બાકીના સાત લેખો સિનેમા, નાટક-નૃત્ય સંગીત અને લેખનક્ષેત્રે સક્રિય મહિલાઓના છે.

આમ છતાં, જાણીતી ગુજરાતી લેખિકાઓ અને કર્મશીલો તરફથી અહીં કેમ કાંઈ દેખાતું નથી એવો પ્રશ્ન

સદાય વાચનરત રહેતા વાચકોને થવાનો. પ્રસ્તાવનામાં આ મર્યાદા તરફ નિર્દેશ કરતાં સંપાદકે લખ્યું છે : ‘પ્રતિભાવ બધેથી હકારાત્મક જ મળ્યા એવું નહીં. કોઈકને લખવાનું મન થયું પણ છ મહિના જેટલો સમય પૂરતો ન લાગ્યો, કોઈકને વળી એમ થયું કે મા વિશે બહુ કહ્યું. તો કોઈકનો સંપર્ક જ અશક્ય બન્યો.’

પરિણામે, ગુજરાતના સમાજજીવનમાં સમયના જુદા જુદા તબક્કે સ્ત્રીઓના સ્થાન વિશે ભિન્ન ભિન્ન સ્તરના પરિવારોમાં કેવી સ્થિતિ છે અને એમનાં સંવેદનવિશ્વમાં

આર્થિક અને ભૌતિક સ્થિતિએ કેવાં વમળો ઊભાં કર્યાં છે એનો માત્ર આછેરો ખ્યાલ આ પુસ્તકમાંથી મળે છે. લગભગ બધા જ લેખો કે સ્મરણો, સંવેદનો મોટાં શહેરોમાં વસતી અને જાણીતી મહિલાઓ તરફથી મળે છે. તેથી સ્ત્રીઓના જીવન અને સામાજિક પરિસ્થિતિ સંદર્ભે વ્યાપક અને રસપ્રદ દસ્તાવેજીકરણ પ્રાપ્ત ન થયાનો અફસોસ પેદા થાય એવું પણ બને.

આની ક્ષતિપૂર્તિ કરવાના હેતુથી સંપાદકે વિમેન્સ એક્શન ગ્રૂપની ઓફિસમાં આધેડ ઉંમરની, જરા ભારે શરીર, ચોળાયેલો સુતરાઉ સાડલો, પગમાં સ્લિપર, હાથમાં પ્લાસ્ટિકની થેલી સાથે આવેલી અને દીકરીના ખૂન વિશે સીબીઆઈની તપાસ મળે તે માટે આજીજી કરતી ગામડિયાણ મહિલાનો જે અનુભવ સંવાદ સ્વરૂપે પુસ્તકના અંતભાગમાં માત્ર બે પાનાંમાં રજૂ કર્યો છે તે આવાં જ વધુ લેખોની અપેક્ષા ઊભી કરે છે. શહેરીકરણ, તેનું સપાટ અને સરેરાશ કુટુંબજીવન, મધ્યમવર્ગીય માનસિકતા, દીકરીઓને પ્રાપ્ત થતી મોકળાશ, વગેરેની સામે આ મહિલાનો પોતાની પુત્રી વિશેનો લગાવ જુઓ : “મારી પોરી, જાણું એને. જાતે મરી જાય જ નીં. ગમે તે થાય. મને કીધા વગર એવું કરે જ નીં...”

આપણે સાહિત્ય રચીએ છીએ, તેનું સંકલન કરીએ છીએ, તેનું વાચન કરીએ છીએ. તેની નવી આવૃત્તિ થાય છે પરંતુ આવી માતાઓ માટે મહિલાઓના પ્રશ્નો માટે સ્થપાયેલું જૂથ પણ કશું જ કરી શકતું નથી. સંપાદકે આ બળાપો આમ વ્યક્ત કર્યો છે : “એ માને માટે કશું ન થયું એનો વસવસો હજી ક્યારેક ભોંકાય છે.” પછી આપણો સમાજ જે મધ્યમવર્ગીય આશ્વાસન મેળવે છે તે આ રીતે વ્યક્ત થયું છે : “પણ સાથે તુલસી-ક્યારે મૂકેલા કોડિયા જેવો ઝગે છે એ મા-દીકરીનો સંબંધ, એ વિશ્વાસ, એ આત્મીયતા..”

માતા વિશે અને માતાના પ્રેમ વિશે કોઈપણ ભાષામાં કેટલું બધું લખાયું છે ! ‘માતૃવંદના’ અને ‘માડી મને સાંભરે રે’ જેવાં સંપાદનો તરત યાદ આવે. કહેવાયું છે કે જે રાહ જુએ છે તે મા છે અને રાહ જોવાડાવે છે તે દીકરી છે. મા-દીકરીના સંબંધ વિશેનું અને બંને પક્ષની માનસિકતા વિશેનું આ સૂક્તિગાન કેટલું બોલકું છે !

આપણા કવિ વિપિન પરીખે સચોટ છતાં સરળ અભિવ્યક્તિ કરતાં લખ્યું છે : “મને મારી ભાષા ગમે છે કારણ કે મને મારી બા ગમે છે.”

આજે મા-બાપ બાળકો પાસે વધુ પડતી અપેક્ષાઓ રાખતાં થયાં છે અને તેનાં વિપરીત પરિણામ સ્વરૂપે સમાજમાં વૃદ્ધાશ્રમો વધ્યા છે. મનોજ્ઞા દેસાઈનાં બા પુત્રીના વર્ગશિક્ષકને કેવો સરસ જવાબ આપે છે : “અત્યારથી એના મનમાં મારે, પહેલા જ આવવું જોઈએ એવું સ્પર્ધાતત્ત્વ નાખીને એ જે આનંદથી જીવે છે એ છીનવી નથી લેવું. રમતાં રમતાં આનંદથી એ ફર્સ્ટ ક્લાસ તો લાવે જ છે. એનાથી અમને સંતોષ છે.” મનોજ્ઞાબહેને પુત્રી તરીકે ઘરમાં જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી એની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું છે : ઘરના કામમાંથી મુક્તિની વાત નથી, મનથી, અંતરથી અનુભવાતી મુક્તિ.

મોટા ભાગનાં બાળકો, પછી તે દીકરો હોય કે દીકરી; માતા સાથે ઘણું કરીને વધુ જોડાયેલા હોય છે. પરંતુ નહેરુ પરિવારનાં વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે પિતા સાથેના લગાવની વાત કરીને માતાનું સ્મરણ કર્યું છે. ભારતીય કુટુંબજીવનમાં પતિ અને પરિવાર માટેનો સમર્પણભાવ આપણાં બધાં કુટુંબોમાં જોવા મળે છે અને માતા-પિતા જેવાં અલગ વ્યક્તિત્વોને જોડતી સમાન કડી એમનાં સંતાનો હોય છે એ પણ સર્વત્ર સુપેરે પ્રગટ થયું છે. પુસ્તકમાં મા-દીકરીની મૈત્રી અને સાહચર્ય સરસ રીતે પ્રગટ થયાં છે, જે રેખાંકનો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે પણ આ ભાવને નિઃશબ્દપણે આબાદ પ્રગટ કરે છે.

પુસ્તકનું અર્પણ આજે ચિંતાજનક હદે ઘટતી જતી દીકરીઓની વસ્તીસંખ્યા સંદર્ભે છે. આજનો સમાજ ભૂણહત્યા દ્વારા તેને મારે છે અને ક્યારેક દૂધપીતી કરીને તેને જન્મ્યા પછી મારી નાંખવામાં આવતી હતી. અર્પણનું વાક્ય છે : “જો જન્મી શકી હોત તો કદાચ પોતાની માની મિત્ર બનીને એને અઢળક સ્નેહ અને હુંફ આપી શકી હોત એવી આ પ્રદેશની અજન્મા દીકરીઓને.”

પુસ્તકના શીર્ષકની શોધમાં સંપાદક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત પહેલા ધોરણની વાચનમાળાના કાવ્ય સુધી તો પહોંચી ગયાં છે અને તેમાંથી યોગ્ય પસંદગી જોકે શબ્દકમના ફેરફાર સાથે કરી છે. તેની સાચી

પંક્તિ આ મુજબ છે : “બોલું હું તો અક્ષર પહેલો, બા ! બા ! બા !” કાવ્યલયની રીતે અને લયગાન જે ત્વરિત સ્વીકૃતિ પામતું હોય છે એ બંને દષ્ટિએ મૂળનું મહત્ત્વ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી.

અત્યંત ટૂંકી સમયમર્યાદામાં સંપાદકનાં માના અવસાનના એકાદ વર્ષ બાદ થયેલું પુસ્તકનું પ્રકાશન આવકાર્ય છે. એક વાત સમજાતી નથી : સુપ્રિયા પાઠક અને મલ્લિકા સારાભાઈના લેખો મળ્યા હશે અંગ્રેજીમાં. અભ્યાસી અને બંને ભાષાનાં જાણકાર એવાં સંપાદકે આ લેખો અનુવાદ સ્વરૂપે ગુજરાતીમાં મૂકવાની સાથે મૂળ અંગ્રેજીમાં સુધ્ધાં રજૂ કર્યાં છે. આખા પુસ્તકનું અંગ્રેજી સંસ્કરણ પ્રગટ થાય ત્યારે તે ખપમાં લેવાય તેમાં વધુ ઔચિત્ય ન ગણાય ? ગુજરાતી પુસ્તકો કેવાં સુંદર રૂપરંગ સાથે પ્રગટ થાય છે તેના એક ઉદાહરણરૂપે પણ આ પુસ્તકને ગણાવી શકાય.

અગાઉ વર્ષો પૂર્વે આપણા જાણીતા જાહેર વક્તા

અને સાંસદ પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકરે એક સંપાદન કરેલું : “મારા પિતા.” જાહેર જીવનના જાણીતા વ્યક્તિત્વોનાં કુટુંબીજનો પાસે તેમના પિતા વિશે તેમાં લખાણો હતાં. એમાં કનૈયાલાલ દેસાઈ, કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, અંબાલાલ સારાભાઈ, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક જેવાં અનેક અતિ જાણીતાં વ્યક્તિત્વો વિશે સુંદર સ્મરણલેખો સંકલિત હતા. આખા પુસ્તકમાંથી જે સમય અને જે કૌટુંબિક કે જાહેર મૂલ્યો પ્રગટ થતાં હતાં તેવો અપૂર્વ દસ્તાવેજ અન્યત્ર જોયો જાણ્યો નથી. આવી સરખામણી વાજબી ગણાય કે ન ગણાય પરંતુ પુરુષ સમોવડી મહિલાઓ (માતા અને દીકરી અને સંપાદક બધ્ધાં) પાસે પુરુષો (પિતા તેમાં આવી જાય) કરતાં વધુ ઊંચી અપેક્ષા રાખવાના અધિકારને પુરુષપ્રધાન સમાજની માનસિકતારૂપે તો નહીં ખતવી દેવાય ! આમેય પિતા-પુત્ર કરતાં માતા-દીકરીનું ભાવનાત્મક જોડાણ અને સાખ્ય વધુ બળવત્તર હોવાનું આપણે સ્વીકારેલું જ છે.

ભારતીય નારીઓની આત્મકથાઓ – અનુ. બેલા ઠાકર વણસ્પર્શ્યા વિષયનો આગવો અભ્યાસ

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૪, ૩, પૃ.૨૧૬, રૂ. ૧૨૦.

જિજ્ઞા વ્યાસ

‘અ રુમ ઓફ વન્સ ઓન’ (વર્જિનિયા વૂલ્ફ) તથા ‘અનટચેબલ’ (મુલ્કરાજ આનંદ)નાં અનુવાદિકા રંજના હરીશ નારીવાદી લેખન, વિવેચનના અભ્યાસીઓમાં જાણીતું નામ છે. ‘ભારતીય નારીઓની આત્મકથાઓ’ એ રંજના હરીશના અંગ્રેજી પુસ્તક ‘Indian Women’s Autobiographies’નો બેલા ઠાકર દ્વારા કરવામાં આવેલો અનુવાદ છે. એમાં બાવીસ ભારતીય નારીઓની અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી આત્મકથાનો અભ્યાસ સંક્ષિપ્ત રૂપમાં રજૂ થયો છે. એના દ્વારા ભારતીય સ્ત્રીઓની કૌટુંબિક, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનું ચિત્ર છતું થાય છે.

‘ભારતીય નારીઓની આત્મકથાઓ’ પુસ્તકમાં અલગ-અલગ પરિપ્રેક્ષ્યમાંથી આવતી વિવિધ સ્તરની સ્ત્રીઓની વ્યથા, મૂંઝવણો, યાતનાઓ, સ્ત્રીજાતિ હોવાથી

મળેલો તિરસ્કાર, પિતા-પતિ-પુત્ર દ્વારા થયેલી અવહેલના, અપમાન તેમજ મા તથા કુટુંબની અન્ય સ્ત્રીઓ દ્વારા પિતૃપ્રધાન ભારતીય સમાજમાં ‘સારી છોકરી’ કે ‘સારી સ્ત્રી’ બનવા માટે અપાતો બોધ, પુરુષોની સાથે-સાથે સ્ત્રીઓ થકી દાખવવામાં આવતો દીકરા-દીકરી વચ્ચેનો જાતિભેદ તીવ્રતમ કક્ષાએ જોવા મળે છે.

અહીં આપેલ ત્રેવીસ આત્મકથાઓના અભ્યાસમાં ચાર મહારાણીઓની આત્મકથા – ‘ધી ઓટોબાયોગ્રાફી ઓફ એન ઇન્ડિયન પ્રિન્સેસ’ – સુનીતિદેવી, ‘મહારાની : ધ સ્ટોરી ઓફ એન ઇન્ડિયન પ્રિન્સેસ’ – બ્રિન્દા, ‘ધ પ્રિન્સેસ રિમેમ્બર્સ’ – ગાયત્રીદેવી, ‘પ્રિન્સેસ : ધી ઓટોબાયોગ્રાફી – વિજયારાજે સિંધિયા – અલગ ભાત ઊભી કરી આપે છે. ચારેય મહારાણીઓ ભદ્ર સમાજમાં ધીમે-ધીમે સ્થાન પામતાં પાશ્ચાત્ય મૂલ્યો અને પરંપરાગત

ભારતીય મૂલ્યો વચ્ચેના દ્વંદ્વથી ભર્યું જીવન જીવતી જોવા મળે છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવી સમાનતા, સ્વતંત્રતા જેવાં પાશ્ચાત્ય મૂલ્યોને આત્મસાત્ કર્યા બાદ લગ્ન પછી તેઓ પરંપરાગત ભારતીય સમાજનાં સ્થાપિત મૂલ્યોને અનુસરે છે. ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિથી સભર જીવન હોવા છતાં ‘પરદા’ની પ્રથાને અપનાવતાં નજરે પડે છે. ‘પરદો’ ફક્ત એક બાહ્ય આવરણ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓને બાહ્ય જીવનથી વિમુખ કરી અંગત જીવનમાં કેદ કરતું રૂપક છે. ‘પરદા’ની હાજરી માત્ર ભૌતિક સ્તરે નથી અનુભવાતી; મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તરે પણ અનુભવાય છે. ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં વૈધવ્ય સ્ત્રીના જીવનની ગતિવિધિને અવરોધતી અવસ્થા છે. અસામાન્ય કુટુંબમાંથી આવેલી આ સુશિક્ષિત મહારાણીઓએ અનુભવેલી વૈધવ્યની વ્યથા, વિચારો એક સામાન્ય ભારતીય હિંદુ વિધવા સ્ત્રીથી બહુ અલગ નથી. જેમકે, ક્યુબિહારની મહારાણી સુનીતિદેવી કહે છે : ‘એક વખત મારું મસ્તક કેટલું ઉન્નત રહેતું હતું ! પણ હવે વૈધવ્યના ફટકાએ તેને નીચું કરી દીધું છે.’ (પૃ.૭) વિજયારાજે સિંધિયા પણ એક સામાન્ય હિંદુ વિધવા સ્ત્રીની જેમ જ ધર્મનો આશરો લઈ બેસે છે. પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થામાં પુત્રજન્મને આગવું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પુત્રના જન્મવા કે ન જન્મવાને કારણે મળતા દરજજાને આ મહારાણીઓ પણ અનુભવે છે.

સુનીતિદેવી સુધારાવાદી, નારીવાદી વિચારક કેશવચંદ્ર સેનનાં દીકરી હતાં. તેમનો ઉછેર ધાર્મિક રીતે મુક્ત, સુધારાવાદી વાતાવરણમાં થયો હોવા છતાં લગ્ન બાદ રૂઢિપૂજક બની સંપૂર્ણપણે ‘વર્ચસ્વવાદી ને માલિકીપણાની વૃત્તિ ધરાવનાર પતિના ઓછાયા હેઠળ, રાજા-રજવાડાંની દષ્ટિએ આદર્શ સ્ત્રી તરીકે જીવન વિતાવ્યું પણ પોતાના આદર્શો પ્રમાણે કદી પણ જીવન જીવવાની તસ્દી ન લીધી. સુધારાવાદી પિતાનું સંતાન હોવા છતાં રૂઢિભંજક બની ન શક્યાં.

‘છોકરી છું એટલે શું થઈ ગયું ? હું શા માટે તેમની સાથે ના જઈ શકું ? આ બરાબર નથી.’ (પૃ.૩૬) નાની વયે જ આવું કહેનાર બ્રિન્દા બાળપણથી જ જાતિભેદને કારણે ગૂંગળામણ અનુભવતાં રોષ પ્રગટ કરતી જોવા મળે છે. સ્વભાવે બળવાખોર, સ્ત્રીત્વ ને સ્વત્વની સભાનતા

ધરાવતી ને ‘સ્વ’ને પામવા તીવ્ર મથામણ કરનાર કપૂરથલાની મહારાણી બ્રિન્દાનું જીવન અનેક વિરોધાભાસી વચ્ચે અટવાયેલું જોવા મળે છે. ત્રણ પુત્રીઓની માતા હોવાને કારણે પતિ તથા સસરા દ્વારા માનસિક હેરાનગતિ અનુભવે છે. મહારાણીપદ ટકાવી રાખવા પુત્રજન્મ શક્ય બને તે માટે એને અત્યંત પીડાદાયક સારવારનો ભોગ બનવું પડે છે. સમય જતાં કુટુંબ અને સમાજના વિરોધ વચ્ચે પણ છોકરીઓ માટે શાળા ખોલી આધુનિકતાનો પરિચય આપે છે. ‘અડધી ભારતીય – અડધી યુરોપિયન’ એવી બે દિશાઓમાં વહેંચાયેલી એક એવી સ્ત્રીની આ કથા છે જે પિતૃસત્તાક સમાજમાં પોતાની પ્રતિભા સંપૂર્ણપણે પામી શકતી નથી.

જયપુરનાં મહારાણી અને ભૂતપૂર્વ સાંસદ ગાયત્રીદેવીની સ્મરણકથા ‘પરીકથા’ સમી છે. માત્ર બાર વર્ષની વયે સવાઈ માનસિંહ માટે જન્મેલો પ્રેમ જ્યારે લગ્નમાં પરિણમે છે ત્યારે માનસિંહ ચાર બાળકોનો પિતા અને બે પત્નીઓનો પતિ હોય છે. રાજસ્થાનના રૂઢિચુસ્ત માહોલનો સ્વીકાર તેના જેવી સ્વતંત્ર, બેફિકર સ્ત્રી માટે મુશ્કેલ જ નહીં પણ અશક્ય ગણાય છતાં આવા સંઘર્ષની એક પણ વાત તેમની સ્મરણકથામાં નથી. તેમનાં સંસ્મરણો સ્ત્રીના ભાવવિશ્વમાં ડોકિયું કરતાં નથી.

વિજયારાજે સિંધિયાની આત્મકથામાં તેમના બાળપણની, સુખી લગ્નજીવનની લગ્ન સમયે ભોગવેલી જાહોજલાલી, રાજકીય કારકિર્દી તથા દીકરા સાથે વણસેલા સંબંધોની વાત છે. પતિ જિવાજીરાવ અને દીકરી અક્કાના મૃત્યુથી ભાંગી પડેલાં વિજયારાજેનું જીવન કૌટુંબિક કલહ, સંપત્તિના વિવાદોમાં ચકરાવા લેતું થઈ જાય છે. પોતાની સાથે રાજકીય દાવ-પેચ રમનાર સગા દીકરાના વિશ્વાસઘાત, હલકટાઈથી દુષ્કર બનેલા જીવનની ગાથા કહેતાં તે જરાય અચકાતાં નથી – માતૃહૃદયની વેદના વાચક સમક્ષ ઠાલવી દે છે.

આમ, ભારતીય મહારાણીઓની આત્મકથાઓ કહેવાતા ભારતીય સુધારાવાદી સમાજનાં દંભ, પોકળતા ને જીવન જીવવાના બેવડા માપદંડની વાત પણ કહી જાય છે.

‘વિથ નો રિગ્રેટ્સ : એન ઓટોબાયોગ્રાફી’ – ક્રિષ્ના

હઠીસિંગ, ‘ધ સ્કોપ ઓફ હેપિનેસ’ – વિજયાલક્ષ્મી પંડિત અને ‘પ્રિઝન એન્ડ ચોકલેટ કેક’ (ભાગ-૧), ‘ફોમ ફિઅર સેટ ફી’ (ભાગ-૨) – નયનતારા સહેલગલ. નહેરુ કુટુંબની આ ત્રણેય સ્ત્રીઓની આત્મકથાનું એક મહત્ત્વનું પાસું એ છે કે તેમાં ભારતની આઝાદીનો સંગ્રામ, તેમાં જોડાયેલા નહેરુ કુટુંબના સભ્યો તથા અન્ય મહાનુભાવોની દેશભક્તિ ઉપરાંત રાજકીય-ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહત્ત્વના પ્રસંગોનું આલેખન થયું છે.

આઝાદી માટેની ચળવળમાં ભાગ લેનાર ભદ્રવર્ગીય કુટુંબની આ સ્ત્રીઓનું જીવન સરેરાશ ભારતીય સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોને વાચા નથી આપતું, પરંતુ અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ મહિલાઓની આકાંક્ષાઓને જરૂર વ્યક્ત કરે છે. જવાહરલાલ નહેરુની નાની બહેન કિષ્ના હઠીસિંગની આત્મકથાને રંજના હરીશ ઉત્કૃષ્ટ દસ્તાવેજ ગણાવે છે. પિતા નારીવાદી હોવા છતાં કિષ્નાની નોકરી કરવા અંગેની વાતથી આઘાત પામે છે ને તેમની માતા માટે તો નોકરી ‘સ્ત્રીગત પ્રવૃત્તિઓ’ની યાદીમાં સમાવિષ્ટ ન હતી. આ અંગે તેઓ જણાવે છે : ‘મેં માંડ મારી વાત માંડી હશે કે તોફાન ઊભું થઈ ગયું, જે મને ખબર જ હતી કે થવાનું છે.’ (પૃ.૧૫) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના અધ્યક્ષ અને લંડન ખાતેના ભૂતપૂર્વ ભારતીય હાઈ કમિશનર વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની સ્મૃતિકથામાં શ્રીમતી ગાંધીએ લાદેલી કટોકટીની, ઈંદિરાના તેમની સાથેના કટુ વ્યવહારની, શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ બાદ આવી પડેલા રાજકીય જીવનના મુશ્કેલીભર્યા તબક્કાની, આઝાદીની લડતની વાતો સંકળાયેલી છે. તેઓ સ્પષ્ટવક્તા અને હાજરજવાબી હતાં. પુત્ર સંતાન ન હોવાથી હિંદુ વિધવાઓને વારસાનો હક ન મળતો. તેમને પણ આવી અન્યાયથી ભરેલી વરવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. તેઓએ જોરદાર લડત ઉપાડી અને તેમની જીત થઈ. (વિજયાલક્ષ્મી પંડિતને આવો અનુભવ થાય તો એક સામાન્ય ભારતીય વિધવા સ્ત્રીની હાલત તે સમયે કેટલી બદતર હશે !) વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની દીકરી નયનતારા સહેલગલની આત્મકથા બે ભાગમાં વિભાજિત છે. પહેલા ભાગમાં અંગત અને રાજકીય બાબતોનું સાયુજ્ય જોવા મળે છે તો બીજા ભાગમાં લગ્ન ને લગ્ન બાદની જિંદગી, ઘર ચલાવવાની અણઆવડત,

ઘર ચલાવનાર નોકરો ને રસોઈયાના કારણે ઊભા થતાં પ્રશ્નો આલેખે છે. પરિણામે આત્મકથાનો બીજો ભાગ અત્યંત નબળો બની રહે છે. તેઓની આત્મકથા એક એવી સાધન સંપન્ન સ્ત્રીની આત્મકથા છે જેણે જીવનમાં ક્યારેય આંચકા અનુભવ્યા નથી.

જાહેરજીવન ક્ષેત્રે અગ્રણી એવી મહિલાઓમાં ‘એ લુક બિફોર એન્ડ આફ્ટર’ શોઈલાબાલા દાસ, ‘ચિંતમન એન્ડ આઈ’ – દુર્ગાબાઈ દેશમુખ, ‘માય રેમિનિસેન્સીઝ’ રેણુકા રે તથા ‘ઈનર રિસેસીઝ આઉટર સ્પેસીઝ’ – કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને આવરી લેવાયાં છે. પેટ્રિશિયા મેયર આવી મહિલાઓ વિશે જણાવે છે : ‘જાહેરજીવનમાં સફળતાને વરેલી મહિલાઓ પોતાની જાત વિશે લખતાં, ગર્ભિત રીતે પોતાની અંગત સફળતાઓ વિશેની અનિશ્ચિતતાઓને સૂચવે છે. પોતાની મહેચ્છાનું ગૌરવ કરવાને બદલે તેને નકારે છે... તેઓ આત્મકથાને વિરોધાભાસી રીતે વાપરે છે, કંઈક અંશે જાતનો અસ્વીકાર કરવાની રીત તરીકે.’ (પૃ.૧૩૦) આ વાત અહીં દર્શાવવામાં આવેલી ચારેય સ્ત્રીઓ માટે અપ્રતીતિકર લાગે કારણ કે ચારેય દેહાગ્રહી મહિલાઓ સ્ત્રીઓના હક, મુક્તિ, રુચિ ને ક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખી કાર્ય કરવાના અધિકારોને નિર્ભીકતાથી રજૂ કરી પોતે તેમાં આપેલા ફાળાની વાતને વ્યક્ત કરતાં જરાય ખચકાટ નથી અનુભવતી.

‘... મને લાગે છે કે શું મહત્ત્વનું છે અને શું નહીં એ નક્કી કરવાનો મને અધિકાર છે.’ (પૃ.૧૭૪) એમ કહેનાર સ્પષ્ટવક્તા કમલાદેવીનું બાળપણ નારીવાદી અભિગમ ધરાવતી નાની તથા માના ઓછાયા હેઠળ વીતે છે. પિતાના મૃત્યુ બાદ સંપત્તિનો હક મેળવવાની પ્રક્રિયામાં માને થયેલા કડવા અનુભવો થકી ભારતીય સ્ત્રીઓની વેદના, કષ્ટો અંગે નાની ઉંમરથી જ સભાનતા કેળવાય છે. સ્ત્રીઓના સમાન અધિકાર માટે લડત આપી ભારતીય સ્ત્રીઓની સ્થિતિના સુધાર માટેની ચળવળની આગેવાની લઈ સક્રિય કાર્યકર્તા બને છે. સ્વભાવે અંતર્મુખી, નીડર કમલાદેવી વિશે રંજના હરીશ કહે છે કે તેઓ આજીવન એક હિંમતવાન, આક્રમક, લડાયક મિજાજવાળાં વ્યક્તિ રહ્યાં.

પશ્ચિમ બંગાળાની સરકારનાં ભૂતપૂર્વ મંત્રી રેણુકા

રેનો જન્મ ઉચ્ચ શિક્ષિત અને મુક્ત વિચારસણી ધરાવનાર કુટુંબમાં થયો જ્યાં નારીવાદી સંસ્કાર પણ પ્રાપ્ત થયો. તેઓ ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જા, અધિકાર માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં. તેમના જીવનસંભારણામાં સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં લીધેલો ભાગ, ગાંધી સાથેનું જોડાણ, સુખી દાંપત્યજીવન તથા સામાજિક-રાજકીય કાર્યો આલેખાયાં છે. હિંદુ સ્ત્રીઓના વારસા ને છૂટાછેડાના અધિકારો માટેની લડતમાં તેમણે અનુભવેલા રસપ્રદ બનાવો ટાંક્યા છે એ પ્રતીતિ કરાવે છે કે માત્ર પુરુષો જ નહીં સ્ત્રીઓ પણ તેઓની આવી લડતને હાસ્યાસ્પદ ગણાવતી. નવા સામાજિક સુધારાનાં તેઓ પ્રેરણાદાયી બની રહ્યાં.

‘હે વાયક ! હું જન્મથી જ લડાયક હતી.’ (પૃ.૫૬) પોતાના વાયકને પોતાના સ્વભાવ વિશે સીધી રીતે કહેનારાં શોઈલાબાલા દાસ અત્યંત નિર્ભીક, દઢાગ્રહી, હિંમતવાન, તેજ દિમાગવાળાં ને લડાયક વૃત્તિવાળાં હતાં. પટનાનાં પ્રથમ મહિલા મ્યુનિસિપલ કમિશનર અને ભૂતપૂર્વ સાંસદ રહી ચૂકેલાં શોઈલાબાલા સામાન્ય સ્ત્રીના અંગત જીવન, મુશ્કેલી, વેદના, સ્વભાવ અને લાગણીથી તદ્દન વિપરીત જોવા મળે છે. તેમનાં કેટલાંક વિધાનો દ્વારા તેઓ સહજ સ્ત્રીવૃત્તિ કરતાં કેટલી ભિન્ન વૃત્તિવાળાં હતાં તેનો ખ્યાલ આવશે. ‘જ્યારે મારી લાગણી ઘવાઈ છે કે મારું અપમાન થયું છે ત્યારે મેં હંમેશાં તેનો બદલો લીધો છે; એમ કરવું એ મારી પ્રકૃતિ હતી.’ (પૃ.૫૬) ‘હું હંમેશાં કાણાને કાણો કહું છું.’ (પૃ.૫૮) ‘...મને કોઈનીયે પાસેથી ‘ના’ સાંભળવાની આદત નથી.’ (પૃ.૬૨) તેઓ ગાંધીજીને પણ સ્પષ્ટ કહી શકે છે, ‘...ચરખો ક્યારેય ભારતને મુક્તિ નહીં અપાવી શકે કે તેની આર્થિક સમસ્યાઓને ઉકેલી નહીં શકે.’ (પૃ.૭૧) સામાન્ય સ્ત્રીથી વિપરીત માનસિકતા ધરાવનાર દાસે જિંદગીમાં કારકિર્દીને તથા સામાજિક કાર્યોને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું.

માત્ર આઠ વર્ષની ઉંમરે પિતા દ્વારા ગોઠવાયેલા લગ્નને ન સ્વીકારી સામે ચાલીને છૂટાછેડા આપી નવી કેડી કંડારનાર દુર્ગાબાઈમાં બાળપણથી જ ‘સ્વ’ અંગેની તથા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અંગેની સભાનતા જોવા મળે છે. બાર વર્ષની ઉંમરે પોતાના ગામમાં બુરખા પ્રથાના વિરોધમાં

તેઓ સફળતાપૂર્વક સભાનું આયોજન કરે છે, તો ચૌદ વર્ષની વયે સ્ત્રીઓને માર મારતા પુરુષોના વિરોધમાં ગામમાં નારો લગાવી સરઘસ કાઢે છે. સામાજિક કાર્યકર, રાજકારણી, નારીવાદી રાજકીય નેતા, સફળ ગૃહિણી તરીકે દુર્ગાબાઈ વિશેષ છાપ છોડી જાય છે.

લેખિકાઓની આત્મકથાઓમાં સૌ પ્રથમ સમૂહમાધ્યમનાં જાણીતાં લેખિકા તારા અલી બેગની સ્મૃતિકથા આઝાદીના સમયનું ભારત, પ્રવર્તમાન સામાજિક વાતાવરણ અને મહાનુભાવોના સંસ્મરણો જેવા વિષયોને મહદ અંશે સ્પર્શે છે. મુસ્લિમ ઘરાનામાં થયેલા લગ્નની વાતો દ્વારા અન્ય સામાજિક પરિસ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડે છે.

ભારતીય હસ્તકલા પર પુસ્તકો લખનાર, હસ્તકલાનાં વિવેચક તથા સામાજિક કાર્યકર કમલા ડોંગરીકરની આત્મકથા ‘ઓન ધ વિંગ્ઝ, ઓફ ટાઇમ’ તેમના બાળપણની, લગ્ન બાદ સંયુક્ત કુટુંબની ભારેખમ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ ને ઘરના અશાંતિપૂર્ણ વાતાવરણને કારણે સર્જાયેલા સંઘર્ષમય દિવસોની, સામાજિક કાર્યો તથા હસ્તકલાકારીગરીની પ્રવૃત્તિઓને આવરી લે છે. લેખિકાનું સ્ત્રીવ્યક્તિત્વ અત્યંત રસપ્રદ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

ભારતીય-અંગ્રેજી અને મલયાલમ ભાષાનાં જાણીતાં લેખિકા ને કવયિત્રી કમલા દાસનું જીવન તેમની આત્મકથા ‘માય સ્ટોરી’ને કારણે અત્યંત ચર્ચાસ્પદ બન્યું. ‘ટાઇમ’ મેગેઝિન દ્વારા ‘કવીન ઓફ ઇરોટિકા’નું બિરુદ પામેલાં કમલા દાસે અત્યંત નીડરતાથી પોતાનાં ટેલિક વર્ણનો, અનુભૂતિનું આલેખન આત્મકથામાં કર્યાં. તેમણે પોતાના શરીરગત અનુભવોને તલાશવાનો પ્રયાસ આદર્યો, જે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોના રખેવાળો માટે ભારતીય મૂલ્યો પર ખુલ્લા વજ્રઘાત સમા નીવડ્યા. પતિના અધિકારયુક્ત આક્રમક વલણ, પુત્રજન્મ બાદ પતિના અન્ય સ્ત્રીઓ સાથેના અનૈતિક સંબંધો ઉપરાંત સજાતીય સંબંધોથી ભાંગી પડેલાં કમલા દાસ એક ઘરખુ સ્ત્રીમાંથી પરિવર્તિત થઈ ‘કમ સે કમ શારીરિક રીતે તેના પ્રત્યે બેવફા’ બનવાનો નિર્ણય કરે છે. પ્રેમની લાગણી તથા સલામતીની ભાવનાથી વંચિત કમલા ‘જાતીય આનંદની

ઉજાણી' માટે તૈયાર થઈ યોગ્ય પુરુષની તલાશ આદરે છે જે સુદીર્ઘ સમયપટ પર ચાલતી પ્રક્રિયા બની રહે છે. અનેક સંબંધજાળમાંથી પસાર થતી ને પાપ-પુણ્યના સામાજિક-ધાર્મિક માપદંડોથી ઘેરાયેલી લેખિકા જીવનમાં કઠતી 'એકલતા', શારીરિક બીમારી અને તાણને કારણે નર્વસબ્રેકડાઉનનો ભોગ બને છે ને આત્મહત્યા કરવાનું વિચારે છે. 'માય સ્ટોરી'ની પ્રસ્તાવનામાં 'આ પુસ્તક માટે મારે એવી ઘણી વસ્તુઓનો ભોગ આપવો પડ્યો છે, જે મને પ્રિય હતી, પણ એક ક્ષણ માટેય મને તે લખવા બદલ પસ્તાવો નથી થયો. (પૃ.૮૮) આવું લખનાર કમલા દાસ પાછળથી આત્મકથા લખવા બદલ અફસોસ વ્યક્ત કરતાં રહ્યાં છે.

જિન સ્ટેનોબિન્સ્કીના મતે આત્મકથાનું સર્જન વ્યક્તિના જીવનમાં આવેલા મૂળગામી પરિવર્તનને કારણે થાય છે. આ મતને પ્રેમા નાયડુની આત્મકથા 'ઈન લવ વિથ લાઇફ' પુરવાર કરે છે. અચાનક દષ્ટિ ગુમાવતાં ને ઓપરેશન બાદ દષ્ટિ પાછી મેળવતાં ડૉ. નાયડુ આત્મકથા લખવા પ્રેરાય છે. અંગ્રેજીનાં વ્યાખ્યાતા ધનવન્તી રામારાવની આત્મકથા 'એન ઈનકેરિટન્સ', રાજ્યશાસ્ત્રનાં પ્રોફેસર ઊર્મિલા હકસરની 'ધ ફ્યુચર ઘેટ વોઝ' તથા બર્મિંગહામની સ્કૂલમાં ગણિતનાં અધ્યાપિકા શરનજિત શાનની 'ઈન માય ઓન નેઈમ : એન ઓટોબાયોગ્રાફી' અલગ છાપ ઉપસાવે છે. આ ત્રણેયની આત્મકથામાં દીકરા-દીકરી અંગે જોવા મળતો જાતિભેદ વેદના પ્રગટાવે છે. ઊર્મિલા હકસરની વેદના તીવ્રતમ છે. તે જણાવે છે : 'મારાં દાદીએ મને મારી જાતિ બદલ કદી માફ કરી નહોતી... તો પોતે(મા) મારા પ્રત્યે ખાસ્સી ઉદાસીન હતી; કદાચ તેના માટે એ લાંછનભરી વાત હતી કે તે પુત્રોને જન્મ આપી શકી નહોતી.' (પૃ.૮૦)

પૌત્રીના આગ્રહને વશ થઈ એંશી વર્ષની ઉંમરે ધનવન્તી સંસ્મરણો લખવા પ્રેરાય છે. જેમાં બે પેઢીનો ચિતાર છે. લગ્ન અંગેના તેમના વિચારો જોતાં આધુનિક વિચારસરણીનો પરિચય મળે. 'લગ્ન પછી મારે જે સમાયોજનો કરવાનાં હતાં, તે કરવાં મને મુશ્કેલ લાગે તો માત્ર રજિસ્ટર્ડ લગ્ન જ મને છૂટાછેડાનો અધિકાર આપતું હતું.' (પૃ.૧૧૧) લગ્ન બાદ પણ પોતાના મૂળ નામથી જ

ઓળખાવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પતિ અત્યંત રૂઢિચુસ્ત હોવા છતાં તેમણે 'ચતુર પત્ની' બનીને સામાજિક કાર્યો પણ કર્યાં.

માના પેટે બીજી દીકરી તરીકે જન્મનાર ઊર્મિલાના અસ્તિત્વનો તેના કુટુંબ દ્વારા ક્યારેય સ્વીકાર ન થયો. તેનું બીજું કારણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોતે 'સુંદર માતાની કદરૂપી દીકરી' હતાં. અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર ને તિરસ્કૃત સંતાન હોવું અત્યંત પીડાદાયક છે. અસ્તિત્વના અસ્વીકારને કારણે બળવાખોર માનસનો ઉદ્ભવ થાય છે જે તેમનાં કેટલાંક વિધાનો તપાસતાં ખ્યાલ આવશે : 'હું સ્ત્રીઓ કરતાં છોકરાઓ અને પુરુષોનો સાથ વધુ પસંદ કરતી.' (પૃ.૮૨) 'મને ઘણી વાર એ પ્રશ્ન થતો હતો કે પુરુષો શા માટે એ ક્ષિતિજો પર જીવે છે જે સ્ત્રીઓની પહોંચની બહાર છે.' (પૃ.૮૨) 'હું સ્ત્રી બનવા નહોતી માંગતી... મારી ભીતર જે પરિવર્તન થઈ રહ્યાં હતાં તેને હું ધિક્કારતી હતી અને મારા બાહ્ય દેખાવમાં જે ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો, ...તેને તો હું વધારે ધિક્કારતી હતી.' (પૃ.૮૪૩)

લગ્ન પહેલાં પિતા દ્વારા ને લગ્ન બાદ પતિ દ્વારા પારાવાર યાતના સહન કરતી શરનજિત શાનની આત્મકથા અત્યંત વેદનાસભર છે. વ્યભિચારી પિતાના લગ્નેતર સંબંધોથી અજાણ બનવાની કોશિશ કરતી 'પતિવ્રતા' મા તથા પિતાના લગ્નજીવનને જોતાં તેને એરેન્જડ મેરેજ 'કાનૂની માન્યતા પામેલ વેશ્યાવૃત્તિ' સમાં લાગે છે. શરનજિત મેડિકલ કોલેજના પહેલા જ વર્ષના અંતે અઝીઝ સાથે ખાનગી પ્રેમલગ્ન કરી દે છે. આ લગ્નથી નાખુશ પિતા પંજાબથી થોડે દૂર આવેલા ગામના નાનકડા ઘરના અંધારિયા ઓરડામાં તેમને નજરકેદ કરે છે ને બળજબરીપૂર્વક પોતે પસંદ કરેલા યુવક સાથે લગ્ન કરવાની ફરજ પાડે છે. વિદાયવેળાએ શરનજિત પિતાને કહે છે, 'ઈશ્વર તમને કદી માફ નહીં કરે. હું આશા રાખું છું કે તમે નરકની આગમાં સળગો.' (પૃ.૧૬૯) જૂઠાણાંના પાયા પર રચાયેલું વૈવાહિક જીવન તેના માટે 'સ્મશાનયાત્રા' બની રહે છે. યુ. કે.માં અઝીઝ સાથે મેળાપ થતાં સંબંધ ફરી સજીવન થાય છે. અઝીઝની જિંદગીમાં પોતાનો પ્રવેશ અનધિકૃત હોવાનો અહેસાસ થતાં જાતે જ

પરિણીત અઝીઝને પોતાની જિંદગીથી દૂર કરી દે છે. વ્યભિચારના આક્ષેપો સ્વીકારી પતિથી છૂટાછેડા લઈ પુત્રોના ઉછેરમાં ને ‘જુલમી ભાવિના કષ્ટોનો સામનો કરવા વધુ સારી રીતે સજ્જ બની, ઉન્નતમસ્તકે’ (પૃ.૧૭૨) જીવનયાત્રા આગળ ધપાવવાનું નક્કી કરે છે.

આ ઉપરાંત સીતા રત્નમાલની ‘બિયોન્ડ ધ જંગલ’ એક એવી આદિવાસી કન્યાની આત્મકથા છે જે ‘માણસોથી અવગણાયેલી એવી દુર્ગમ જગ્યા’એ રહેતી હોય છે. સીતાને પ્રેમ કરનાર ડૉ. રંજન લગ્નની વાત આવતાં બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણનો ભેદ રજૂ કરી લગ્ન ન થઈ શકે એવો પ્રત્યાઘાત આપે છે એથી સીતા ફરી પોતાના ગામમાં પાછી ફરે છે. ‘ધ સિટી ઓફ ટુ ગેટવેઝ : ધી ઓટોબાયોગ્રાફી ઓફ એન ઇન્ડિયન ગર્લ’નાં લેખિકા સાવિત્રીદેવી નંદા સમૃદ્ધ ખેડુ પરિવારમાં જન્મેલી એવી છોકરી હતી જેને જ્ઞાનનો માર્ગ ખેડવાની અદમ્ય ઝંખના હતી. ‘છોકરો બનવાની મારી કેવી અદમ્ય ઇચ્છા હતી ! ભલે ને ગરીબમાં ગરીબ, કદરૂપામાં કદરૂપો, ગંદામાં ગંદો પણ કમ સે કમ હું ઘર છોડીને જઈ તો શકી હોત.’ (પૃ.૨૮) અંતે વધુ અભ્યાસ અર્થે લંડન મેડિકલ સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવી જ્ઞાનની પરિતૃપ્તિ માટે તે ઘર છોડી દે છે. ઓગણ્યાએશી વર્ષે ‘એ પેટર્ન ઓફ લાઇફ’ પ્રગટ કરનાર સુધા મજુમદારે માત્ર એકત્રીસ વર્ષની વયે જ સ્મરણકથા લખી હતી. જેમાં બંગાળની ‘અંત:પુર’ પરંપરાનું આબેહૂબ નિરૂપણ છે. ‘...એક ઊતરતી જાત માટે, તેમની (ભાઈઓની) માફક વર્તવાની કલ્પના કરવી પણ અસંસ્કારીપણું છે.’ (પૃ.૧૧૯) ‘પુરુષ જે ઇચ્છે તે કરી શકે છે, પણ જ્યાં એક સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તે છે તે ઘરનો વિનાશ થાય છે.’ (પૃ.૧૧૯) આવા પિતૃસત્તાક નિયમો પ્રમાણે જીવન જીવવાના સંસ્કાર મળેલા હોવાથી લગ્ન બાદ પતિની દરેક વાત સ્વીકારતાં જણાય છે. જોકે પતિના સાથને લીધે જ સંનિષ્ઠ નારીવાદી બની શકે છે. પોતાના વૈધવ્યગાળા દરમિયાન હિંદુ વિધવા સ્ત્રીઓ માટે નિશ્ચિત કરાયેલાં ધારાધોરણોને રંગીન સાડી પહેરી ફગાવે છે. ‘ગર્લ ઇન બોમ્બે’ ખોજા યુવતી ઈશ્વાની સુદની આત્મકથા છે જેમાં બે અલગ ચેતનાઓનો સંઘર્ષ જોવા મળે છે. એકલું ન ફરવું, માથું ઉઘાડું ન રાખવું, મોટેથી

ન બોલવું, ભૂખ ન દર્શાવવી, વડીલોની વાતને નકારવી નહીં, પુરુષો સાથે ન બેસવું ને ભાઈના કમરામાં ન જવું જેવા પ્રતિબંધોને અનુભવતી ઈશ્વાની ‘સૂર્યના પ્રકાશ તળે જગ્યા શોધવાની’ હિંમતભેર કોશિશ કરવા માંડે છે. લગ્ન બાદ પતિ ધર્મપરિવર્તન કરવા માટે તેને મજબૂર કરે છે. ઈશ્વાનીના આત્મસમ્માન પર ફટકો પડતાં તે અંતે તલાક લઈ સ્વતંત્રતાની ખોજમાં પ્રયાણ આદરે છે.

આમ, ‘ભારતીય નારીઓની આત્મકથાઓ’માં આલેખાયેલી સ્ત્રીઓના જીવનની વાત ભૂતકાળની સ્ત્રીની છે તો વર્તમાનની સ્ત્રીની પણ છે.

નારીવાદના ઉદ્ભવ પહેલાંની સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિને કારણે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ દ્વારા લિખિત આત્મકથાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. ત્યારે રંજના હરીશના આ શોધપ્રબંધમાંથી તૈયાર થયેલું પુસ્તક આ ક્ષેત્રે અભ્યાસ કરનારાઓ માટે ઘણું મહત્વનું બની જાય છે. તેમની આગવી નિરૂપણશૈલી પુસ્તકને રસપ્રદ બનાવી વાચકને જે-તે સ્ત્રીની આત્મકથા વાંચવા જાગૃત કરે છે. પુસ્તકની કેટલીક વિશેષતાઓ ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે :

(૧) પુસ્તકના આવરણ-ચિત્ર તરીકે મુકાયલું રાજા રવિવર્માનું ‘હંસ-દમયંતી’ ચિત્ર પ્રતીકાત્મક ઐચિત્ય તો ધરાવે જ છે પણ સાથે-સાથે પુસ્તકને બાહ્ય દેખાવે પણ સુંદર બનાવે છે. (૨) મૂળ આત્મકથાના સંક્ષિપ્ત રૂપના અભ્યાસ રૂપે પ્રગટ થયેલા દરેક પ્રકરણની શરૂઆતમાં જે-તે સ્ત્રી આત્મકથાકારના ઉદ્ગારો ટાંકવામાં આવ્યા છે જે મર્મસૂત્ર(એપ્રિગ્રેમ)નું કાર્ય કરે છે, જેનાથી જે-તે સ્ત્રી આત્મકથાકારના વ્યક્તિત્વની ઝલક ઊભી થાય છે. (૩) પુસ્તકના અંતે આપવામાં આવેલ આત્મકથાની થિયરીને લગતી સંદર્ભસૂચિ આવકારદાયક છે. આવું પુસ્તક રજૂ કરવા બદલ રંજના હરીશને અને એના ગુજરાતી અનુવાદ માટે બેલા ઠાકરને ખૂબખૂબ અભિનંદન !

અનુવાદિકા બેલા ઠાકરનું આ પ્રથમ અનુવાદકાર્ય હોવા છતાં તેઓ લેખનમાં પ્રવાહિતા જાળવી શક્યાં છે. એને પરિણામે પુસ્તક એકી બેઠકે વાંચવા યોગ્ય બન્યું છે. જોકે અનુવાદકાર્ય તપાસતાં કેટલીક તકલીફો દેખાઈ આવે છે :

[૧] કેટલીક વાર અંગ્રેજી વાક્યરચનાઓને ગુજરાતી ભાષામાં યોગ્ય રીતે ઢાળી ન શકવાને કારણે અનુવાદ નબળો વર્તાય છે. પરિણામે વાક્યરચના સુગમ બનવાને બદલે ક્લિષ્ટ બની જાય છે :

– ‘Finally, despite strong objections from the village people against his dare devilish decision of stepping out of the jungle, her father left the village carrying the child in his arms. He was sure that he could save the child’s future by crossing the village boundaries.’ (p ૭૯)

‘તેના પિતાએ છેવટે દીકરીને જંગલની પેલે પાર લઈ જવાનો હિંમતભર્યો નિર્ણય કર્યો. પરંતુ પિતાએ બંને હાથોમાં દીકરીને ઊંચકીને છેવટે ચાલતી પકડી. તેને ખાતરી હતી કે ગામના સીમાડા તે એક વાર ઉલ્લંઘશે તો પોતાની બાળકીના ભવિષ્યને બચાવી શકશે જેનો ગ્રામવાસીઓએ જોરદાર વિરોધ કર્યો.’ (પૃ. ૬૫)

[૨] ઊર્મિલા હકસરની ‘ધ ફ્યુચર ઘેટ વોઝ’માં શબ્દના અર્થનો સંદર્ભ બરાબર પામી ન શકાયો હોવાથી અનુવાદ ખોટો થયે છે :

‘As a result she developed a deep repulsion for sex.’ (p. ૯૭)

તેઓ ‘sex’ શબ્દનો અર્થ જાતિ-સ્ત્રીજાતિ તરીકે લઈ તેનો અનુવાદ ‘પોતાની જાતિ’ (પૃ. ૮૩) કરે છે, પરંતુ અહીં ‘Sex’ શબ્દ ‘જાતીય સંબંધ’ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે.

[૩] ક્યાંક શબ્દપ્રયોગ નજરબહાર ગયો હોવાથી અનુવાદ કરતાં અર્થનો અનર્થ થઈ ગયો છે :

– ‘The new servant was little abnormal.’ (P.૩૫) અહીં ‘abnormal’ માટે ‘વિચિત્ર’ શબ્દપ્રયોગ થયો છે જે ઘટનાની ગંભીરતા વ્યક્ત કરતો નથી. ઘટનાને જોતાં અહીં ‘વિચિત્ર’ના બદલે ‘વિકૃત’ શબ્દ વધુ યોગ્ય ન ગણાય ?

[૪] અનુવાદ કરતી વખેત બેલા ઠાકર કેટલાંક શબ્દો તથા વાક્યનો અનુવાદ ચૂકી ગયાં છે :

– ‘Following all these unpleasant experiences, the Maharaja of Bastar had formed his own party to contest the ૧૯૬૨ elections and had thus invited Mrs. Gandhi’s wrath.’ (p. ૧૭૫)

‘આ બધા કડવા અનુભવો પછી બસ્તરના મહારાજાએ પોતાનો ખુદનો એક પક્ષ સ્થાપ્યો હતો અને એમ કરીને શ્રીમતી ગાંધીનો રોષ વહોરી લીધો હતો.’ (પૃ. ૧૫૯)

અહીં ‘...to contest the ૧૯૬૨ elections’નો અનુવાદ કરવાનું ચૂકી ગયાં છે.

– ‘In the last pages krishna presents two contrasting pictures of Anand Bhavan – First a cheerful abode of happiness at the time of Indira’s wedding and second, a dark, deserted, cold place without any of its people, just after one year of Indira’s wedding.’ (P. ૩૦)

‘છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં ક્રિષ્ના આનંદ ભવનનાં બે વિરોધાભાસી ચિત્રો આપે છે. પહેલું છે ઈન્દિરાના લગ્નના એક જ વર્ષ બાદનું અંધારિયું, ખાલીખમ, માણસો વિનાનું ઈડુંગાર સ્થળ.’ (પૃ. ૧૭)

‘Frowned’ (P.૪૪) માટે ‘ભવાં ચઢી ગયાં’ (પૃ.૩૧) જેવો પોતીકો લાગતો શબ્દપ્રયોગ કરનાર અનુવાદિકા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં સીધા જ ઉતારે છે તો કેટલાક શબ્દો માટે હિન્દી શબ્દપ્રયોગ કરે છે જેમકે, ‘યુફોરિયા’, ‘ચાર્જ’, ‘પોર્ટ’, ‘ટિપિકલ’, ‘કેસસ્ટી’, ‘બોલ્સ’, ‘ફેવરીટ’, ‘ઓર્ગેનાઇઝર’, ‘સેટ-અપ’, ‘ટાર્ગેટ ઓડિયેન્સ’, ‘પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ’, ‘આસિસ્ટન્ટ એડિટર’, ‘કિતાબ’, ‘બાવજૂદ’, ‘લુલ્ક’.

રંજના હરીશ ‘Indian women’s Autobiographies’માં ઈ.સ. ૧૯૧૬માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ (P. ૫૩) અને બાપુનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૯૫૦ (P. ૬૩)માં દર્શાવે છે. બેલા ઠાકર ૧૯૧૬માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (પૃ.૩૯) અને ઈ.સ. ૧૯૪૮માં બાપુનું મૃત્યુ (પૃ.૪૯) દર્શાવી રંજના હરીશની દેખીતી ભૂલને સુધારે છે પરંતુ અન્ય ઠેકાણે અનુવાદિકા

પોતે જ આંકડાઓની જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલાં લાગે છે. દા.ત. સુધા મઝુમુદારની ઉંમર ૭૮ વર્ષને બદલે ૭૯ વર્ષ (P. ૧૩૦, પૃ. ૧૧૬), ઈ.સ. ૧૯૪૦માં અસહકારની લડતનો બીજો તબક્કો ને બદલે ઈ. સ. ૧૯૪૭માં અસહકારની લડતનો બીજો તબક્કો દર્શાવે (P. ૬૨, પૃ. ૪૮) છે, ગાયત્રીદેવી ઈ. સ. ૧૯૭૧માં ચૂંટણી જીત્યાં જ્યારે અનુવાદિકા ઈ. સ. ૧૯૯૧નું વર્ષ બતાવે છે. (P.૧૧૮, પૃ.૧૦૪) અનુવાદમાં કેટલીક વાક્યરચનાઓમાં ખામી વર્તાય છે :

- 'તેમને નિંદા-કૂથલીવાળી દુનિયાથી દૂર રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં આવ્યાં હતાં.' (પૃ.૪)
- '...હવે તેમાં તેમની પોતાની આગવી સ્થાન વૈયક્તિકતા માટે કોઈ સ્થાન નથી.' (પૃ.૭)
- '...ત્યારે વિજયાલક્ષ્મી પોતાની દીકરીઓને તેમને મેળવવા માટે લઈ આવ્યાં.' (પૃ.૪૭)

આ ઉપરાંત રંજના હરીશના મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક 'Inidan women's Autobiographies'માં કેટલાક વિગતદોષ જોવા મળે છે જે 'ભારતીય સ્ત્રીઓની આત્મકથાઓ'માં પુનરાવર્તિત થયા છે એ નિવારી શકાય છે. :

- સુનીતિ દેવીની આત્મકથામાં સમયદોષ જોવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩માં સુનીતિદેવીએ પતિ સાથે કરેલી ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરી (P.૧૮, પૃ. ૬) ને ઈ. સ. ૧૯૧૧માં સુનીતિદેવીના પતિનું ઇંગ્લેન્ડમાં અવસાન (P. ૧૯, પૃ. ૭)

- 'ધિ પ્રિન્સેસ રિમેમ્બર્સ'માં 'ગાયત્રીદેવીનાં વિધવા સાસુ સુનીતિદેવી' એમ લખાયું છે. (P. ૧૧૪, પૃ. ૧૦૦) પરંતુ સુનીતિદેવી ગાયત્રીદેવીનાં નહીં પણ ગાયત્રીદેવીનાં માતા ઇન્દિરાનાં સાસુ ને ગાયત્રીદેવીનાં દાદી હતાં.

- 'ધ પ્રિન્સેસ રિમેમ્બર્સ'માં ઇન્દિરાના વાગ્દત્ત ગ્વાલિયરના મહારાજા જિવાજીરાવ સિંધિયા બતાવવામાં આવ્યા છે. (P. ૧૧૩, પૃ. ૯૯) પણ ઇન્દિરાના વિવાહ માધવરાવ સિંધિયા (વિજયારાજેના સસરા) સાથે થયા હતા.

એક બાબત ખાસ નોંધવી જોઈએ : નિવેદનમાં બેલા ઠાકર કહે છે કે, 'ગુજરાતીમાં એક પણ સ્ત્રીની આત્મકથા નથી, એ આપણી મોટી ખોટ છે.' ત્યારે શારદાબહેન મહેતાની 'જીવનસંભારણાં' આત્મકથા એમના ધ્યાનબહાર છટકી ગઈ છે !

પિતૃસત્તાક પ્રણાલીમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ ડગલે ને પગલે 'અધર' અને 'સેક્ન્ડ સેક્સ'નો અનુભવ કરતી હોય ત્યારે નિર્ભયતાથી પોતાના જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને આત્મકથાના માધ્યમ દ્વારા પ્રગટ કરતી, પોતાના ઘર, કુટુંબ, સમાજને પડકારતી, અન્યાય અને અત્યાચાર સામે અવાજ ઉઠાવતી સ્ત્રીઓનું આ લેખનકાર્ય પિતૃસત્તાક પ્રણાલીને લલકારતું, આઘાત આપનારું, લપડાક સમું બની રહે છે. સ્ત્રી દ્વારા થતું લેખન પિતૃસત્તાક પ્રણાલીને સુધારે છે ને તેનું પુન:લેખન (re-writing) પણ કરે છે. એક ક્રાંતિકારી ચળવળી પગલાં સાથે મક્કમતાથી આત્મકથા લખતી માત્ર ભારતીય નહીં, વિશ્વની દરેક સ્ત્રીને સલામ કરવી જોઈએ. આ પુસ્તક એ રીતે ઘણું મહત્ત્વનું બને છે.

<p>બહુસંવાદ - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા</p> <p>પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૨૦૦૧ ૩મી. ૨૫૩, ૩. ૧૬૦.</p>	<p>ક્રમિક ગતિશીલતાનું સ-રસ ઉદાહરણ</p> <p>રાધેશ્યામ શર્મા</p>
--	--

વિવેચનગ્રંથ 'બહુસંવાદ', પુસ્તકના પ્રચ્છદપટ પર વિવિધ વર્ણપટ્ટા પર ચારચાર વાર છાપવું પડ્યું છે એનું તાત્પર્ય સંવાદની બહુલતા પર બહુ ભાર દેવો યોગ્ય ધાર્યો છે.

સંવાદ બહુ બહુ તો એક-બે કે ત્રણ સાથે સાધી શકો પણ બહુ બહુ જણ જોડે સ્થાપી, જોવા જાઓ તો બહુભોગ્યા પણ્યાંગનાની દશાને ના પામો ? એવો સંવાદ કેવો નીવડે

? સ્ટાઇનરે ટાવર ઓફ બાબેલની જિંકર કરી હતી એનો દૂરવર્તી સંબંધ સંસ્કૃતના ‘બહુભૂમિક’ (ઘણા માળવાળા મકાન) શબ્દ સાથે પ્રયોજી જોઈએ તો બહુ ભાષાઓના નાદો ‘સિમ્ફોનિ’ને સ્થાને ‘કંકોફોનિ’ લાગવાનો બહુસંભવ છે. આવો વિદ્યાયાસ સંવાદ સર્જે તોય વિ-સંવાદના પાસપુટવાળો નહિ નીકળે એની શી ખાતરી ? સુ-સંવાદ સ્થાપવાની આકાંક્ષા કેટલી બર આવે ? વિવેચક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા શું જાણે ? શું કહે છે ? તેઓ શુદ્ધ વિવેચનને પણ સર્જનના સ્તરે મૂકી ‘નિષ્પ્રયોજન’ માનતાં લખે છે : ‘વિવેચક અન્ય માટે નહિ પણ કેવળ પોતાની મથામણ માટે વિવેચન કરે છે, વિવેચન અન્યલક્ષી નહીં, પણ આત્મલક્ષી પ્રક્રિયા છે. વિવેચકની સંવેદનાનાં પરિણામો (કે પરિમાણો ?) અને પરિપ્રેક્ષ્યો આથી બૃહદ્ બને છે આખી વિવેચનની પ્રક્રિયા, કલાની જેમ જ એક weightlessnessની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે.’ (પૃ.૧-૨)

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની, એક જવાબદાર વિવેચક તરીકેની મથામણ એમના નિવેદનમાં આમ ઝમી છે : ‘‘છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં સાહિત્યકૃતિની સંદર્ભહીન સ્વાયત્તાના છેડા પરથી (એટલે કે કેવળ કૃતિલક્ષી આધુનિકમાન્ય અભિગમ પરથી) મારી વિવેચન-વિચારણા સાહિત્યકૃતિના સસંદર્ભ બહુસંવાદ તરફ ફેંટાતી રહી છે.’’ આવી પ્રક્રિયા સૂચક છે – ‘વિવેચનનો વિભાજિત પટ’ ખૂલ્યો ત્યારથી જ. વિવેચન વસ્તુલક્ષી પ્રક્રિયાને પળોજણ (?) માની આત્મલક્ષી કળા-આકારનો સ્વીકાર કરવાની સ્થિતિ સાહિત્યદેશ્યમાં ઉભરે ત્યારે આ મથામણનો ખુલાસો ‘જસ્ટિફિકેશન’ જેવો લાગે ? :

‘‘મારી આ બદલાતી સ્થિતિ સિદ્ધાન્તત્યાગ (Tergiversation)ને કદાચ કોઈ અવસરવાદી કે તકવાદી સ્થિતિ કહી શકે છે. પરંતુ હું આંતરિક રીતે એમાં મારી કમિક ગતિ જોઉં છું.’’

પ્રથમ ખંડ વિવિધ સિદ્ધાન્તલેખનને, દ્વિતીય ખંડ અંગતમાંથી અને મુલાકાતમાંથી નિષ્પન્ન અભિપ્રાયને, તૃતીય ખંડ કવિ અને કાવ્યસંગ્રહોને અને ચતુર્થ ખંડ વિદેશી સર્જકોના અભ્યાસને પરલક્ષિત કરી પ્રસરેલ છે. ‘બધા રસ્તાની જાણકારીના પૂરા નકશા સાથે અનિવાર્યપણે જે તે રસ્તે, ચાલી શકાય એવી નિષ્ઠાનો એમાં સંકલ્પ છે.’

લેખકને નકશા જેવી પૂરી ખબરદારીય છે કે એકસાથે અનેક દિશામાંથી આવતા બહુવિધ અભિગમો અને સિદ્ધાંતો મધ્યે કોઈ સં-ભ્રમિત દશા આવી પડે તો ? – તો એની સામે કોઈ એક અભિગમની શિસ્તને સ્વીકારી ગતિ કરવી ગનીમત છે. ‘એકોહમ્ બહુ યા બહુ-અહમ્ એક વચ્ચે સંવાદ સાધવાની સુવિધા શું વસ્તુલક્ષી અભિગમમાં સમૂળી નહોતી, જે આત્મલક્ષીમાં છે ? વિવેચકવર્ચ જાણે !

‘ભાષાલક્ષી અભિગમ’ ચર્ચતા બીજા પ્રકરણમાં વિવેચકની માન્યતા દઢરૂઢ થઈ ગઈ છે : લાગ્યું કે ‘માત્ર કૃતિઓ નહીં જીવનને પણ વાંચવું પડશે... લેખકવાચકના અવાજને ભેળવતું(epireading) કરવું પડશે. પ્રાગ્વૈજ્ઞાનિકથી વૈજ્ઞાનિક બનવા ગયેલું વિવેચન અ-વૈજ્ઞાનિક બની ફરી બહારના સંદર્ભો ભણી વળ્યું... ભાષા, બખ્તિન કહે છે તેમ કેવળ સમકાલિક વસ્તુ નથી, એ અનુકાલિક પણ છે.’ (પૃ.૬)

ઈતમાર ઈવન ઝોહારના ‘બહુતંત્ર સિદ્ધાન્ત’ (polysystem theory)ને ઊમા પ્રકરણમાં યથાદષ્ટિ અનુમોદી, ‘સાહિત્યક્ષેત્રનો બહુસંવાદ’ પ્રકરણ ટમામાં આપણા પંડિતયુગીન સંદર્ભલક્ષી અભિગમની અધિક નિકટનો નિષ્કર્ષ ઊતર્યો છે.

‘લેખક શૂન્યમાં રહીને નહીં પણ પરંપરામાં રહીને, પરંપરાને અનુસરે છે, પરંપરાને આચરે છે. કે પરંપરાને તોડે છે, તેથી એ જે લખે એના પ્રકાર (genre)ની હયાતીની અને પૂર્વલક્ષણોની આદિકૃતિપરક (architextual) સામગ્રી તરફ પણ દુર્લક્ષ્ય કરી શકાય તેમ નથી’ (પૃ.૪૫)

મુદ્દાની પરિપૂર્તિમાં પ્રકરણ ૧૨નું આ વિશદ વિધાન ઉપયોગી છે : ‘જે યુગમાં શુદ્ધ સાહિત્યનું લક્ષ્ય નહોતું, એનો હેતુ પણ નહોતો, એ યુગ પર પછીથી અને અન્યત્ર વિકસિત સિદ્ધાંતોને આરોપિત કરવામાં ઔચિત્ય નથી.’ (આ વાંચી અંતરિક્ષમાં ક્ષેમેન્દ્ર પણ પ્રસન્ન થશે કે આપણો પૌર્વાત્ય આલોચક પાશ્ચાત્ય એવું વિદેશીય વાઙ્મયમીમાંસામાં ઘૂમીધૂણી વળી પુનઃ નિજગૃહે પ્રતિ-કમેણ પાછો આવ્યો...)

અનુલક્ષમાં ‘ભારતીય રસબોધની અનન્યતા’ લેખ

પણ પૂર્વોક્ત અભિમતો સાથે તપાસવો જોઈએ, જ્યાં સાહિત્યની વસ્તુલક્ષિતાની પાકકોટિ સાથે જ સાહિત્યની આત્મલક્ષિતાની રસકોટિની સમ્યક્તાનો 'ધ્વનિ અને ઔચિત્ય' વિચારસંક્રમણપૂર્વક ઉલ્લેખ છે. કબૂલાત સહૃદયની છે : 'ધ્વનિ અને ઔચિત્ય વિના ન તો પાક શક્ય છે, ન તો રસ શક્ય છે. સંસ્કૃત કાવ્યમીમાંસાની દષ્ટિએ 'રસપાક' એ કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિના મૂલ્યાંકનનો માપદંડ છે.' (પૃ.૧૨)

આ બધું નીરખતાં એક મુદ્દો હજુ વિચારણીય છે. દા.ત. રિલ્કે જેવો સર્જક એમ માનીને લખતો હોય કે પોતે તો લખતો જ નથી અને કોઈ એને લખાવે છે; અને એવાનું કવિકર્મ ચરમ આત્મલક્ષિતાની રસકોટિએ પહોંચતું પરખાય ત્યારે સકલ સાંસ્કૃતિક ઐતિહાસિક સામાજિક સંદર્ભો, લોત્મન જેવા કૃતિઘંતર (extra-text) કહી નિવારે તો ત્યાં ઔચિત્ય નથી એમ નહીં કહેવાય.

અનુઆધુનિક પૂર્વેના આધુનિકકાળમાં, પૂર્વપરંપરાની લાક્ષણિકતાનો અને સંદર્ભોને ઉલ્લંઘી આત્મલક્ષી સંકેતોની અંગતતામાં સંવર્તેલી સાહિત્યકૃતિઓ રસપાક-સિદ્ધ નહોતી એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. અરે, આજે પણ એવા આવિષ્કરણોના કર્તા કવિજનો સંલબ્ધ છે. એવું અંકે કરી કેમ ધારી લેવાય કે પરંપરાનાં પગથિયાં આરોહી સર્જક સ્વ-રસરુચિના મુક્ત અવકાશમાં કલ્પનોત્થ ઉક્ત્યન નથી કરી શકતો ?!

આમ જોઈએ તો સંસ્કૃતિથી કૃતિ પ્રત્યેનું પરિવહન આધુનિક સાહિત્યમાં અભીષ્ટ મનાતું, હવે આજે વિવેચનક્ષેત્રે કૃતિથી - અને કૃતિ સાથે જ - સંસ્કૃતિ સંદર્ભોનો મહિમા સમજાયો છે. સાહિત્ય-વિવેચન પણ રૂપાંતરે પ્રજાના ઇતિહાસની પેઠે પુનરાવર્તન કરે છે. ચગડોળ ઊંચે ચઢે છે, નીચે ઊતરે છે, વળી પાછું... આકારો બદલાય પણ વસ્તુતત્ત્વદ્રવ્ય હેમનું હેમ...

લેખકના સકલ મતતન્તુઓ સાથે સહ-મત ના જ થવાય, તોયે એમની શબ્દનિષ્ઠા, સ્વાધ્યાયપ્રિયતા અને લાગ્યું તે તડફડ કહેવાની તડપત્તરતા પ્રકરણોના પાને પાને વ્યાપી વળી છે.

'વીસમી-એકવીસમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય', 'ગોવર્ધનરામના ભક્તિવિશ્લેષણમાં હેત્રી મેયનનું

પ્રતિમાન', 'વિષ્ણુપ્રસાદ : સાહિત્યમાં રમણીયતાનો માપદંડ', 'ન્હાનાલાલ : વિરલ સાહિત્યિક ઘટના', 'રા. વિ. પાઠકની કાવ્યબાની : સાદૃશ્ય અને સંવાદ', 'વિજયરાય વૈદ્યનું સૈદ્ધાન્તિક વિવેચન' જેવા લેખોમાં મળેલી ચર્ચા પૂર્વસૂરિઓના યોગદાનને ન્યાયાંજલિ સમી છે. ભૃગુરાય અંજારિયા પરના બે લેખો પક્ષપાતસૂચક હોવા છતાં સાભિપ્રાયતા દર્શાવી શક્યા છે. એવું જ કવિ રાજેન્દ્ર શાહ પરના બે લેખો વિશે કહી શકાય.

ઉમાશંકરની 'સપ્તપદી' કવિતા વિશે લખતાં એક ધ્યાનાર્હ નિરીક્ષણ ઝળક્યું છે : 'નિરંજન ભગતની પ્રશિષ્ટ ચક્રચક્રતા પ્રાસયુક્ત રોમેન્ટિક અભિવ્યક્તિ, એમાં આધુનિક સામગ્રી હોવા છતાં જે આધુનિકતાવાદી છાપ નહોતી ઊભી કરી શકી તે આધુનિકતાવાદી છાપ ઉમાશંકરના 'છિન્નભિન્ન છું' કાવ્યે એની છિન્નભિન્નત્વની સામગ્રી અને લયની વિવિધ તરેહોથી ઊભી કરી. "આ કેડી પછી આધુનિકતાવાદી યુગમાં લગભગ રાજમાર્ગ બની ગઈ." (પૃ.૧૪૪) વિવેચકે અહીં લયતરેહો સાથોસાથ વિષયસામગ્રીનો રસકોટિ સ્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો એ સૂચક છે.

લાભશંકર-સિતાંશુએ અછાંદસના કેટલાક ઉત્તમ નમૂના આપ્યા (પૃ.૮૭) પણ અહીં ચિનુ મોદીના દીર્ઘકાવ્ય 'વિનાયક'ને, ઔચિત્યપૂર્વક 'આત્મફલકથી વિચ્છલક પર્યંત' પ્રસરતું મૂલવ્યું છે. કવિ ઇન્દુ પુવારના સંગ્રહ 'રોમાંચ નામે નગર'ને 'ડહોળાયેલો છ ફૂટ એક ઇંચ ઊછળતો દરિયો' કહી ઠમઠોકે છે પણ લેખક પાછળ - લા. ઠા.ને ઠેકાણે - જહોન અપડાઈકની ઈ. ઈ. કર્મિંગઝની ઘટના છે. અપડાઈકે પોતાની હસ્તપ્રત સંપાદક કર્મિંગઝને મોકલેલી ત્યારે ઈ. ઈ.એ આવી તેવી ટકોર કરેલી : 'ઠીક છે પણ પોતાની નકલોથી નબળી છે' (Good but, poor with imitations of himself) પૃ.૨૦૭) કવિ કૃષ્ણ દવેના 'પ્રહાર' સંગ્રહને વાંચી કર્તાને 'પણ્યકવિતાનો વૈતાલિક' જાહેર કર્યો અને 'પબ્લિક પરફોર્મન્સ' માટે 'દુર્બોધતા અને અપારદર્શકતા પાલવે નહિ' કહી એવું લાયસન્સ, આ ઉન્નતભૂ લેખકે આપ્યું કે સિતાંશુ-લાભશંકર શરમાઈ જાય !

મોંતેઈન, બોદૂલેર, કીટ્સ વિશેના આસ્વાદ્ય લેખો તો ખરા જ પણ અહીં જર્મન કવિ પૉલ સેલાનના દશેક કાવ્યસંચયોમાંથી ગુજરી 'સ્ટેટલેસનેસ' અનુભવેલ આ

સર્જકના જીવન-કવન પર સર્વ પ્રથમ પરોઢ પ્રકાશ રેલાવનાર તેમજ સેલાનની છ કવિતાને ગુજરાતીમાં એક સાથે અવતારનાર વિવેચક-કવિ ચંદ્રને સલામ. બહુ

સંવાદની અભિજ્ઞતા કેળવવાની અને મેળવવાની જિજ્ઞાસા હોય તેવા સાહિત્યરસિકો અને ગ્રંથાલયો માટે તો આ પ્રકાશન પ્રસ્તુત નહિ, બહુ પ્રસ્તુત છે.

શબ્દગંધા - હર્ષદ ત્રિવેદી 'પ્રાસન્નેય'

ભાષાકેન્દ્રી વિવેચના

વિ. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા. ૨૧૨, રૂ. ૧૨૦.

ભરત મહેતા

નર્મદે કહ્યું છે કે - 'નિબંધ લખવો એ જેવી તેવી વાત નથી.' આ વાત સર્જનાત્મક નિબંધ માટે જેટલી સાચી છે તેટલી જ વિવેચનાત્મક નિબંધ માટે પણ સાચી છે. સિદ્ધાંત વિવેચનનો લગભગ દુકાળ ચાલતો હોય ત્યારે એક સુનિશ્ચિત દષ્ટિ (Singleness of approach)વાળા વીસ લેખો 'શબ્દગંધા'માં મળે એ આવકાર્ય ઘટના છે. આ લેખો '૬૧થી '૮૪ સુધીમાં લખાયા છે. લગભગ સાડા ત્રણ દાયકાના સુદીર્ઘ પટ પર લખાયેલા આ લેખોની એકવાક્યતા વિવેચક પોતાની માંડણીમાં દઢ થઈને ઠર્યા છે એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

ઉમાશંકર જોશી પછી ગુજરાતી વિવેચના વધુ ને વધુ રૂપરચનાલક્ષી બનતી રહી છે. સુરેશ જોષી રૂપરચનાવાદને તારસ્વરે સ્થાપી આપે છે. હરિવલ્લભ ભાયાણી, નિરંજન ભગત, પ્રમોદકુમાર પટેલ વગેરે દ્વારા પણ આ પ્રકારની વિવેચના આગળ ચાલે છે. ગુજરાતી વિવેચનમાં રૂપરચનાવાદ આવ્યો તે કંઈ તાળી કોઈ એકના હાથે પડી નથી. રૂપરચનાવાદને દઢીભૂત કરનારમાંના કેટલાકને એનું શ્રેય મળ્યું તો કેટલાક ઓછું લખતા હોવાથી, સંગ્રહો કરવામાં પ્રમાદ સેવવાથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયા. 'શબ્દગંધા'માં આવા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લેખો ગ્રંથસ્થ થયા છે. સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતાઓના કારણે આ લેખો ગુજરાતી વિવેચનમાં થોડું નક્કર ઉમેરણ બની રહે છે. એમ થાય કે આ વિવેચકે થોડાક પ્રત્યક્ષ વિવેચનના લેખો પણ કર્યા હોત તો સારું થાત.

સંગ્રહના મોટા ભાગના લેખો સાહિત્ય-ભાષાવિજ્ઞાન, કાવ્યભાષાને તાકે છે. સાહિત્યકૃતિ એક ભાષિક અસ્તિત્વ છે અને એની એવી તપાસ અહીં

કરવામાં આવી છે. થોડાક લેખો વિશે વિગતે જોઈએ. 'કાવ્ય સર્જનથી અવબોધ સુધી'માં તેઓ કોચે, લેંગરના સિદ્ધાંતોની મદદથી કાવ્યસર્જન અને કાવ્યાવબોધની પ્રક્રિયાનાં રહસ્યો ઉકેલે છે. વાતના સમર્થનમાં બળવંતરાય, કાન્ત, સુંદરમ્, ન્હાનાલાલ, મણિલાલ દેસાઈ, રાવજી પટેલની કવિતામાંથી ઉદાહરણો પણ લે છે. લેખમાંનાં કેટલાંક મૌલિક નિરીક્ષણો રસપ્રદ છે. જેમ કે -

“કાવ્યમાંનો 'હું' અનિવાર્યપણે કવિ પોતે ન જ હોઈ શકે; એ જ રીતે કાવ્યનો 'તું' અનિવાર્યપણે ભાવક ન હોઈ શકે. આમ, કવિ જ્યારે 'હું' સર્વનામથી વાત કરતો હોય ત્યારે તે કોઈ ત્રીજા પુરુષની વાત કરતો હોય છે અને ભાવક 'તું' સર્વનામથી વાત સાંભળતો હોય ત્યારે તે કોઈ ત્રીજા પુરુષની વાત સાંભળતો હોય છે.” (પૃ. ૨૬)

ભાષાનું ચિત્તમાં સ્થિર સ્વરૂપ (Lange) અને તેનું પ્રયોજાતું વાણીસ્વરૂપ (Parole). આ વાણીસ્વરૂપમાં વિવેચકને વિશેષ રસ છે. તેથી 'કૃતિસર્જનપ્રક્રિયામાં ભાષાની વિવિધ ભૂમિકાઓ' લેખમાં તે કોચે પાસે અટકતા નથી. એની વિચારણાને સીમિત જાહેર કરી જહોન પાઉલર કે હર્ષ જેવાની નૂતન વિચારણા લગી ગતિ કરે છે. અહીં પણ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા ઉમાશંકર, રાવજી, સિતાંશુની કવિતાનાં ઉદાહરણો વડે થઈ હોવાથી રસપ્રદ નીવડી છે. 'સાહિત્યનો ભાષાલક્ષી અભિગમ'માં ચોમ્સ્કીના કૌશલ અને પ્રયોગના સિદ્ધાંતને તે ચર્ચે છે. એ દ્વારા કવિ ભાષાનું નવીનીકરણ કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે તેની ચર્ચા કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાનને અપવાદોમાં રસ પડતો હોય છે તેમ અહીં ચિંત્ય મુદ્દાની ફેરતપાસના નિર્દેશો પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જેમકે 'કવિતાની ભાષા' નામના લેખમાં વાગાડંબરને તે

શબ્દાળુતા કહીને ઉવેખી દેવા માગતા નથી. ‘વાગ્ડંબરને શબ્દાળુતાના ઉવેખાયેલા વિશાળ ભાષાપટમાં ક્યાંક ક્યાંક ઉપર કહ્યું તેમ ઉલ્લેખનીય musical element કદાચ પડચું પણ હોય.’ (પૃ.૬૬)

‘સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં સત્ય’ જેવા લેખો રૂપરચનાવાદી, આકારવાદી વિવેચકની કસોટી કરનારા પણ બની રહે છે. પ્રશ્નોના ઉકેલ આપતું સાહિત્ય એ નિમ્ન કોટિનું સાહિત્ય એવો અભિગમ ચાલી શકે નહીં. સર્જક કાન્તદ્રષ્ટા હોય છે એ વાત પર આધુનિકતાવાદીઓને નારાજગી હતી. આજે પુનઃ સર્જક પયંગબરનો પાઠ પણ ભજવી શકે એ વાત સ્વીકૃત બની છે. મિડલ્ટન મરી, સ્વિનબર્નના ઉલ્લેખોવાળો ‘વિવેચકનું કર્તવ્ય’ સરેરાશ લેખ બની રહે છે. આર્નોલ્ડથી શરૂ થયેલી આ ચર્ચા આજે એટલા બૃહદ્ ફલક પર પહોંચી છે કે લેખમાં દર્શાવેલી વિગતો કાળગ્રસ્ત બની જાય. આકારવાદી વિવેચકની કસોટી કરે એવો એક લેખ છે – ‘વિવેચનનો ઐતિહાસિક અભિગમ.’ આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે અનેક સંદર્ભોથી ઐતિહાસિક અભિગમને એમણે એની પૂરી માત્રામાં મૂકી આપ્યો છે. વિવેચકની ઉદારમતિનો આમાં આપણને પરિચય થાય છે. ‘વસ્તુનિષ્ઠ અર્થઘટન-શક્યતા અને સ્વરૂપ’ જેવા લેખમાં પણ તેઓ રીઠા આકારવાદીઓથી જુદા પડે છે. ‘કૃતિનિર્મિત અર્થ લેખકનો personal અર્થ નથી રહેતો કેમકે ભાવકો પણ એના અનુભાવક બનતાં એ interpersonal બની રહે છે.’ (પૃ.૧૦૭) જેવાં વિધાનો કે ‘ભાવકે ભાવકે, જમાને જમાને, કૃતિ જુદી જુદી રીતે પમાતી જોવા મળે છે’ (પૃ.૧૦૪) જેવું નિરીક્ષણ એમને કેવળ રૂપરચનાવાદી વિવેચક રહેવા દેતું નથી. અહીં જાણેઅજાણે ભાવકકેન્દ્રી અભિગમનો પુરસ્કાર છે. રૂપરચનાવાદનો સ્વીકાર છતાં એના બંધિયારપણામાં એમને રસ નથી એની પ્રતીતિ ‘પ્રતિભાવ’ શીર્ષકહેઠળનું ચર્ચાપત્ર પણ કરાવે છે. કિશોર જાદવની અને ઘનશ્યામ દેસાઈની વાર્તા નિમિત્તે થયેલી પ્રમોદકુમાર પટેલ, જયંત કોઠારી કે જયંત પારેખની વિચારણાની સાધાર ટીકા એમણે કરી છે. ‘સરી જતું દશ્ય’ (કિશોર જાદવ) વિશે જયંત પારેખ લખે કે – ‘મને એવો વહેમ જાય છે કે લેખક એમાં ઘટનાનો ઢાસ સિદ્ધ કરવા મથે છે.’ (પૃ.૧૨૪), ‘કૃતિ

નિબંધના સીમાડા સુધી’ પહોંચે છે... – આવાં વિધાનોને હર્ષદ ત્રિવેદીએ પડકાર્યા છે. ‘મૂર્છા’ (ઘનશ્યામ દેસાઈ) વાર્તા વિશે ‘રીઠા અધ્યાપકની અદાથી’ જયંત કોઠારીએ કૃતિની શીર્ષકચર્ચા કરી છે તે વિવેચકને ખટકે છે. આધુનિક વિવેચનની આવી ચર્ચાઓ વિશે તે ઉગ્રતાથી નોંધે છે કે –

“‘ઘટનાનો ઢાસ’, ‘વ્યંજના’, ‘કલ્પનો’, ‘યદચ્છાવિહાર’, ‘બોલકું કલ્પન’, ‘સમીકરણ’, ‘ટેકૂનિક’ જેવી જ્ઞાનસંજ્ઞાઓના ગુણપાટમાં નવાગંતુક કૃતિને માત્ર સીવી લેવા જતાં કલા કે વિવેચનને કશો લાભ થતો નથી.’ (પૃ.૧૨૬)

‘સાહિત્યિક પ્રસ્થાન અને સાહિત્યિક મરણ’ જેવા લેખમાં એમણે ઉઠાવેલા પ્રશ્નો આજે સાચા ઠર્યા છે. અતિવાસ્તવવાદી કવિતાનું એમણે ભાખેલું ભાવિ આજે સાચું ઠર્યું. આધુનિકતાના ગાળામાં, એમાંય શરૂ થયેલ લોલમલોલની પોકળતાને આ વિવેચક સવેળા પારખી ગયા હતા. પરિણામે આવું તીક્ષ્ણ નિરીક્ષણ મળે છે –

‘Formનો આગ્રહ રાખીને contentનો તિરસ્કાર કરનારાઓ જ્યારે અસ્તિત્વવાદની ચર્ચા અતિઉત્સાહમાં કરે છે ત્યારે તેઓ અસ્તિત્વવાદની જીવનદષ્ટિની ઉત્સાહપૂર્વક બહુધા ચર્ચા કરતા હોય છે, પણ એ જીવનદષ્ટિને કલાકૃતિમાં કથા-પાત્રાદિનારૂપે નિરૂપતાં સર્જકને ઉત્કાંત કરવી પડેલી નૂતન આયોજના કે પદ્ધતિઓની ચર્ચા ભાગ્યે જ કરતા હોય છે.’ (પૃ.૧૪૧)

હર્ષદ ત્રિવેદીના સમર્થનમાં મને તરત જ સુરેશભાઈનો ‘દુર્ગ’વાળો લેખ રજૂ કરવાનું મન થાય છે.

‘શબ્દગંધા’ના અન્ય લેખોમાં બળવંતરાય ઠાકોરની કાવ્યવિચારણા કેન્દ્રમાં છે. વિવેચકે બ. ક. ઠા. પર પીએચ.ડી.કર્યું છે, બ. ક. ઠા. અધ્યયનગ્રંથ સંપાદિત કર્યો છે તેથી આ સ્વાધ્યાય પણ પ્રમાણભૂતતાથી ખીચોખીચ છે. જેમકે ઠાકોર દ્વારા પ્રચલિત સંજ્ઞા ‘વિચાર’ને કેવળ thought રૂપે જ ન જોવાની હિમાયત પણ વિવેચકની સૂક્ષ્મદષ્ટિનું ઘોતક નિદર્શન છે. ‘યાનગોષ્ઠિ’ના વ્યાખ્યાનમાં ‘ઉક્તિના લીલાપ્રકાર’નો મહિમા કરનાર ઠાકોર પ્રત્યક્ષ વિવેચનોમાં કેવાં ગાબડાં પાડે છે તેની સદષ્ટાંત ચર્ચા થઈ છે. છંદો વિશે ઠાકોરના અલ્પજ્ઞાનને રેખાંકિત કરીને તેઓ એવું વિધાન પણ કરી શક્યા છે કે

ઠાકોર છંદો વિશેનો એક ગ્રંથ 'પિંગલપાઠ' લખવાના હતા પણ એ 'ન લખાયું તો વસવસો કરવા જેવું નથી' (પૃ.૧૬૬). બળવંતરાય 'આપણી રાત' (કાન્ત)માં સ્વક્રીયા શૃંગાર હોવાથી એને માન્ય રાખે અને 'બાબુની બાને' (ગજેન્દ્ર બૂચ) કવિતામાં અશ્લીલતા ભાળે એમાં રહેલો વિરોધ વિવેચક તારવી બતાવે છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના વિવેચનમાં બળવંતરાય 'પશુ-પંખીની સૃષ્ટિને જોઈતું સ્થાન નથી મળ્યું' એવી ફરિયાદ કરે ત્યારે વિવેચકને થતું આશ્ચર્ય સ્વાભાવિક છે.

સંગ્રહનો અંતિમ લેખ 'ટૂંકીવાર્તામાં કથનકેન્દ્ર' એ ગાળામાં થયેલો વિભાવનાકેન્દ્રી નોંધપાત્ર લેખ ગણાય. વિભાવનાને અહીં સઘનતાથી મૂલવી છે. 'જક્ષણી', 'કાકવંધ્યા' જેવી ગુજરાતી વાર્તાઓ પણ પશ્ચિમની વાર્તાઓની અડોઅડ મુકાઈ છે.

જે ગાળામાં રૂપરચનાવાદનો જ કેવળ મહિમા હોય

ત્યારે રૂપરચનાવાદનો પુરસ્કાર કરવા છતાં એની મર્યાદાઓને નજરઅંદાજ નહીં કરવાની તકેદારી વિવેચકમાં સતત જોવા મળે છે. પહેલા લેખના એક અવતરણ સાથે હું લેખનું સમાપન કરીશ.

'અર્થની કોઈને ગમે તેટલી સૂગ હોય તોપણ આ વાત મિથ્યા થતી નથી.' (પૃ.૨૮)

એમને આવું તે ગાળામાં કેમ કહેવું પડ્યું હશે એ આજે સમજી શકાય તેમ છે. સુરેશ જોષી પછી થોડુંક સ્વાયત્ત વિવેચન કરનારા, એમનો પ્રભાવ ઝીલનારા પણ એમનાથી અંજાઈ નહીં જનારા પ્રમોદકુમાર પટેલ, જયંત કોઠારી, જયંત ગાડીતની માફક હર્ષદ ત્રિવેદી પણ માત્ર આ એક સંગ્રહના કારણેય સ્મરણમાં રહ્યા કરશે. સંગ્રહની પાંડિત્ય-પ્રચુર ભાષાને યુગપ્રભાવ ગણી, ટાળીને અભ્યાસીઓ 'શબ્દગંધા' ભણી વળશે તો સમૃદ્ધ થશે એ નિઃશંક છે.

રમેશ પારેખ : ૨૭-૧૧-૧૯૪૦ - ૧૭-૫-૨૦૦૬

ભાવકોને સર્જકોને તથા અભ્યાસીઓને પ્રિય કવિ રમેશ પારેખ - નૈસર્ગિક પ્રતિભાની ઝળહળતી આભાવાળા અને મર્મને ઉઘાડી આપનારી ધારદાર સમજદષ્ટિવાળા શક્તિમંત સર્જક ! જેની કવિતાની સ્મરણ-ગ્રાહ્યતા અને અવતરણક્ષમતા વિપુલ હોય એવા બહુ ઓછા કવિઓમાંના એ એક હતા. સ્મરણીય અસંખ્ય ગીતો-ગઝલો, મીરાં વિશેનાં તેમ જ બીજે છેડે આલા ખાચરનાં વિલક્ષણ-વિશિષ્ટ કાવ્યો ને એથી આગળ 'લાખા સરખી વાત' જેવું ઊંડાણભર્યું દીર્ઘ કાવ્ય એમની ને ગુજરાતી કવિતાની સમૃદ્ધિનો ભાગ હતાં. છેલ્લાં ચારેક દાયકાના આધુનિક સમયના અગ્રણી બાળકાવ્યવાર્તાકાર, કારકિર્દીના આરંભથી વાર્તાકાર, સારું નાટક આપનાર ને થોડીક પણ ઘોતક કૃતિસમીક્ષા લખનાર તરીકે પણ એ ધ્યાનાર્હ હતા....એમના વિશે આ 'હતા....' લખવું કંઈ કેટલોય વખત સુધી મનમાં નહીં બેસે.

એવા આ સર્વપ્રિય સર્જકને સ્નેહાર્દ્ર શ્રદ્ધાંજલિ

શ્રદ્ધાંજલિ

અવલોકનો

નિતાંત - સુરેશ ઝવેરી 'બેફિકર'

નાગરદાસ પબ્લિકેશન્સ, ૨૦૦૫, ડે., ૧૪૪, રૂ.૧૨૫/-

ગઝલકાર ગઝલસ્વરૂપ પરત્વે ઝવેરી (પારખુ) હોય અને સાથે સાથે બેફિકર (મસ્તમૌલા) પણ હોય ત્યારે નિતાંત ગઝલનું સર્જન થાય છે. કેવળ શિલ્પની માવજતથી કે કેવળ સહજસ્ફુરણથી ગઝલ નીપજતી નથી. 'નિતાંત'ની ગઝલોમાં એ બંનેનું સુંદર સંયોજન છે. સંગ્રહમાં ૧૨૯ ગઝલો, ૨૦ મુક્તકો ઉપરાંત મોનો ઇમેજ, ગીત, દોહા, હાઈકુપ્રકારનાં પણ થોડાંક કાવ્યો છે.

આ સંગ્રહમાંથી પસાર થનાર હરકોઈને લાગશે કે કવિની પ્રથમ નિસબત ગઝલસ્વરૂપ સાથેની છે. અન્ય કાવ્યરૂપો કરતાં એમાં એ વિશેષ ખીલે છે. ગઝલની સરળ સહજ બાનીને એ અનુસરતા હોવાથી તેમનો પરંપરિત ગઝલસ્વરૂપ પરત્વેનો ઝોક (traditional inclination) અહીં વિશેષરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. સઘ્ ભાવસંક્રમણ સાધવા તેઓ સંદિગ્ધ કે તત્સમ ભાષાશૈલીને બદલે ગઝલના મૂળ લહેજાને અનુરૂપ વાતચીતની સરળ ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. આવી ઘરાણુ બાનીના સૌંદર્યથી રસાયેલા થોડાક શેર જોઈએ -

એક શરત વરસાદે રાખી,
દીવો લઈને પાર થવાનું

S

ભીંત બનાવી દીધો સૌએ,
ધારેલું મેં દ્વાર થવાનું.

S

હસવાનો જે ડોળ કરે છે,
આંસુ પર પણ ઢોળ કરે છે.

S

મન વગર મળવું પડે છે આપણે,
આ મનોરંજન તને સમજાય છે ?

S

મેં ભરોસો કર્યો હલેસાં પર,
નાવ સાથે તને લગાવ હતો.

ઉપર્યુક્ત શેરોમાં બે મિસરા વચ્ચેનો રાબ્તા-સંબંધ ભાવસંદર્ભે કથનરીતિની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા વળોટ પામ્યો હોઈ ભાવચમત્કૃતિ સહજ રીતે સધાઈ છે. આ ચોટ જ શેરીયતનો પ્રાણ છે. જ્યાં આ પ્રકારે બે ચરણોની વચ્ચેનો અવકાશ પૂરી શકાયો નથી ત્યાં શેરીયત સાર્થક થતી નથી. દષ્ટાંતરૂપે થોડાક શેર જુઓ -

મક્કમ થઈને સ્થિર થયો છું,
પરપોટમાં તીર થયો છું.

S

બોલ, તને ભગવાન મળે છે ?
મંદિરમાં ઇન્સાન મળે છે ?

S

કેટલાં ઊંચાં મકાનો થઈ ગયાં !
એક પીંછું ના ખરે ધિક્કાર છે !

અસ્પષ્ટ, અસંબદ્ધ, દુર્બોધ અને અતાર્કિક ભાવાભિવ્યક્તિને કારણે ઉપર્યુક્ત શેરોનો ભાવાર્થ ફલિત થતો નથી તેથી શેર મુબ્હમ છે. વળી સપાટબયાનીને કારણે અહીં ગઝલશૈલીની તિર્યક્તાનો પણ અનુભવ થતો નથી. નીચેના એક શેરમાં ભાવને વિરૂપ કલ્પના એની કમનીયતાને બાધક નીવડે છે -

હસે તારાં પગરખાંની જ ખીલી !
ચરણમાંથી હૃદયમાં સોંસરી ગઈ.

તો બીજા એક શેરમાં 'છાણું' જેવા ચંદ્રની સાથે સાદૃશ્યમૂલક કાફિયાનો પ્રયોગ ગઝલના સૌંદર્યને ઉપકારક નથી -

ચાંદ થવામાં બાકી શું છે ?
તારી ભીંતે છાણું બેઠું.

કવિને ગઝલના છંદોની ઠીક ઠીક સૂઝ છે. મોટા ભાગની ગઝલોમાં છંદોની સજાઈ દેખાઈ આવે છે. ક્યાંક બહુ પ્રચલિત છંદમાં લયનો ખાંચો પડે છે. 'ફાઈલાતુનુ

ફાઇલાતુન્ ફાઉલુન્'ના વજનમાં રચાયેલા નીચેના શેરમાં બીજી પંક્તિનું વજન બદલાઈને 'ફાઇલાતુન્ મુસતફઈલુન્ મુસૂતફઈલુન્' થઈ ગયું છે.

કબરમાં પણ જબમ આપી જશે લોકો,
નજીકમાં ઝાડને વાવી જશે લોકો.

ગઝલની આકારલક્ષિતાને કવિએ મહદંશે અંકે કરી લીધી છે. મત્લા-મક્તા, રદીફ-કાફિયા, છંદ વગેરેની સફાઈને કારણે સ્વરૂપની સુશ્લિષ્ટતા જોવા મળે છે. ગઝલના બાહ્ય વિશેષ કવિને સાધ્ય છે. કવિને ગઝલ કહેવાની ફાવટ છે. જ્યાં જ્યાં શેરની બે પંક્તિઓ વચ્ચેનો અવકાશ કલાત્મક રીતે પુરાયો છે ત્યાં ત્યાં ગઝલ નીપજી આવી છે. કવિને ગઝલની પરંપરાની સમજ હોઈ એ ગઝલસ્વરૂપના ખેડાણમાં હજુ સારો હિસાબ આપણે એવી અપેક્ષા.

— રશીદ મીર

કિશોરોનું મનોરાજ્ય – ઊર્મિલા શાહ

ગૂર્જર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૫, પૃ.૧૮+૨૦૨, ૩.૮૫.

શિક્ષણસંસ્થા શારદામંદિરમાં સેવા આપનાર ઊર્મિલાબહેનનું આ પુસ્તક લખવા પાછળનું પ્રયોજન કિશોરાવસ્થાની સમસ્યાઓને કારણે કિશોરોના રૂંધાયેલા વિકાસની પીડાને વાચા આપવાનું છે.

કિશોરાવસ્થા – તરુણાવસ્થા એ જીવનનો અત્યંત નાજુક તબક્કો છે. આ અવસ્થા એવી છે જેમાં કિશોરો પોતાની જાત અને જગત સાથે અનુકૂલન સાધવાની કોશિશ કરતાં હોય છે. સાફલ્ય, સ્વીકૃતિ, સલામતી, આત્મસ્થાપન, કુતૂહલવૃત્તિ જેવી માનસિક જરૂરિયાતો ઉદ્ભવે તો જાતીયવૃત્તિ જેવી શારીરિક અવસ્થા પણ પેદા થાય છે. પરિણામે કિશોરો અતિ સંવેદનશીલ બને છે. લાગણી, પ્રેમ, હૂંફથી વંચિત આવાં કિશોરો દુરાનુકૂલનગામી બને છે. જીવનમાં પેદા થયેલા સંઘર્ષો, દબાણોને કારણે નિરાશાવાદી બની નકારાત્મક વિચારોથી ઘેરાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ભવેલો અહમ્ તેમને અનૈતિક, અવાસ્તવિક, અસામાજિક વૃત્તિ તરફ ધકેલે છે. આથી તેઓ આક્રમક વલણ, પલાયનવૃત્તિ જેવી બચાવપ્રયુક્તિઓનો સહારો લેતાં થઈ જાય છે. આ

પુસ્તકમાં કિશોરોના આવા માનસનો સુપેરે પરિચય થાય છે. કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશેલાં સંતાનોનાં માતા-પિતાએ તેઓની સાથે મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહાર આચરી તેઓની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવાની કોશિશ કરવી જોઈએ નહીં તો નિષેધાત્મક વલણોને લીધે સંતાન ગેરમાર્ગે દોરવાતું હોય છે. આ નાજુક તબક્કામાં સંતાનોનું જો પ્રેમ, હૂંફથી જતન કરવામાં આવે તો સાચા અર્થમાં માતા-પિતા બાળકોના ઘડતરને મૂલ્યવાન બનાવી શકે એવો સૂર આ પુસ્તકમાંથી નીપજે છે.

પુસ્તકના ૪૬ લેખો કિશોરની માનસિક, સાંવેગિક અનુભૂતિને સમજવા માતા-પિતાને ઉદ્દેશીને લખાયા છે જેવાં કે, 'મને પણ મિત્રો ન ગમે ?' 'સંતાનોની કારકિર્દી કેમ મુરઝાઈ જાય છે.' માતા-પિતા બનવું એ માત્ર જૈવિક ઘટના નથી પરંતુ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઘટના છે. બાળકના જીવનના વિવિધ તબક્કામાં તેઓના માનસિક-સાંવેગિક વિકાસને સમજીને તેમની વ્યક્તિતાને ખીલવવાની, કેળવવાની જવાબદારી તેઓની છે. ઘરનું હોળાવેલું વાતાવરણ, માતા-પિતાની વ્યવસ્થા, સંતાનો પ્રતિ તેઓનું ઉપેક્ષિત, તિરસ્કૃત વલણ કિશોરોનાં કુમળાં હૃદય-મન પર હાવી થઈ જાય છે ને પરિણામે ખીલતાં પહેલાં જ તેઓ મુરઝાઈ જાય છે. માતા-પિતાની સાથે-સાથે શાળાના શિક્ષકોનો પણ બાળકોના ઘડતરમાં કેવો અમૂલ્ય ફાળો હોય છે તે પણ અહીં 'મારે ઘેર જવું નથી', 'શ્રમમાં એને શ્રદ્ધા હતી' જેવા લેખ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે તો શિક્ષકોનાં અણછાજતાં વર્તનોથી કુમળાં મન પર કેવી નકારાત્મક અસરો ઉદ્ભવે તે 'છોકરી થઈ તો શું થઈ ગયું ?' 'મને એક વાર સાંભળો તો ?' પ્રસંગો દ્વારા ખ્યાલ આવે છે. શિક્ષકોએ બાળકોના ખીલતાં, કુમળા અંતરમાં ડોકિયું કરવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષકો દીવાદાંડી બની શકે.

ચલચિત્રો, અશ્વીલ સાહિત્ય, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, ટેલિવિઝન જેવાં અનેક માધ્યમોની આડઅસરને કારણે વિકૃત માનસ ઘડાતાં કિશોરો ઉદ્ભવે બની જાય છે. દેખાડાવૃત્તિ, વટવૃત્તિ જેવી ઘેલછાઓનો જન્મ થાય તો સાથેસાથે પરીક્ષાનો ડર, ચોરી, ન ભણવાની વૃત્તિ પણ વિસ્તરતી જાય છે. આ બધી સમસ્યાઓનું આલેખન

વિવિધ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક ઉત્સવોની આડમાં ફેલાતી અનૈતિકતા તથા માતા-પિતાની સંતાનોને અપાતી વધુ પડતી વાહન-સવલતોને કારણે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોને વાચ્યા આપી છે. આ બધી સમસ્યાઓના સર્જન પાછળ ‘જનરેશન ગેપ’ નહીં પણ ‘કમ્યુનિકેશન ગેપ’ છે. શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક મૂંઝવણોથી ઘેરાયેલા ‘પ્રોબ્લેમ ચાઇલ્ડ’ પાછળ ‘પ્રોબ્લેમ પેરેન્ટ્સ’ કે ‘પ્રોબ્લેમ ટીચર’નો જ હાથ હોય છે.

આધુનિક જીવનશૈલીના કારણે ઉદ્ભવેલી સમસ્યાઓ તરુણોના દિલોદિમાગ પર વિપરીત અસર કરે છે. તે માટે જવાબદાર પરિબળો તથા વ્યક્તિઓની પ્રસંગો દ્વારા આ પુસ્તકમાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે. નાના-નાના પ્રસંગો, ઘટનાઓ સંવાદાત્મક શૈલીમાં આલેખાયા છે. રજૂ કરાયેલા લેખોનું એક ચોક્કસ માળખું છે. સૌ પ્રથમ લેખિકા સંવાદાત્મક શૈલીમાં પ્રસંગોનું આલેખન કરે છે ત્યાર બાદ તેના દ્વારા જે-તે સમસ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે ને અંતે સમસ્યાના નિવારણની દિશા સૂચવે છે. તેમના લેખનનું અગત્યનું પાસું એ છે કે સમસ્યાઓના સમાધાનમાં ક્યાંય ઉપદેશાત્મક શૈલી જોવા મળતી નથી પરંતુ મૈત્રીપૂર્ણ દિશાસૂચન જોવા મળે છે. આથી જ આ પુસ્તક લોકભોગ્ય પણ બન્યું છે. કેટલાક લેખોમાં એક પ્રસંગ સાથે અન્ય પ્રસંગો સાંકળી પ્રશ્નોની રજૂઆત થઈ છે તો ક્યાંક માત્ર પ્રશ્નો દ્વારા સૂચનો આલેખી વાચકવર્ગને સમસ્યાના ઉકેલ માટે આમંત્રિત કરે છે. લેખિકાએ આપેલાં સૂચનો સામાજિક, બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક સ્તરે સ્વીકાર્ય હોય તેવાં છે. ભાષા અત્યંત સરળ છે. મનોવૈજ્ઞાનિક-સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમ દ્વારા સમસ્યાઓની છણાવટ થઈ છે. જાતીય શિક્ષણ પણ યોગ્ય રીતે, યોગ્ય સમયે બાળકોને આપવું જરૂરી એવા વિચારોને સમર્થન આપતા લેખો પણ શિષ્ટ ભાષામાં લખાયા છે. આમ છતાં કેટલેક ઠેકાણે અમુક પ્રસંગની માવજત ઓછી થવાથી તેઓ ધારી અસર ઉપજાવી શક્યાં નથી તો શરૂઆતમાં રજૂ કરેલી સમસ્યા અને અંતમાં અપાતા નિવારણ વચ્ચે તાલમેલ ન સંધાતાં તર્ક જળવાતો નથી. ઉ.દા. ‘આ પરીક્ષા કોણે કરી હશે ?’ ‘શું આ શિક્ષણ છે ?’ ક્યાંક સમસ્યાઓ ભલે જુદી લીધી હોય પણ પ્રસંગો પુનરાવર્તન પામ્યા છે જેમકે

– ‘અમારે ય ગમા-અણગમા ન હોય !’ અને ‘ચાલશે’ની વૃત્તિ યોગ્ય છે ?’નો પહેલો પ્રસંગ.

આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઉદાત્ત છે. સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષોને શક્ય તેટલા નિવારી કિશોરોમાં પ્રવેશતી મનોરુગ્ણતાને ઓછી કરી તેમને મદદરૂપ થવાની ભાવના છે. આ પુસ્તક માતા-પિતા, શિક્ષકો, વડીલો તથા કિશોરોને પણ પોતાની તથા અન્યોની માનસિકતા સમજવાની વિશાળ તક પૂરી પાડે છે. લેખિકા આવાં અન્ય પુસ્તકના સર્જન વિશે વિચારે છે એ આવકાર્ય છે.

– જિજ્ઞા વ્યાસ

મૂલ્યો અંગે નહેરુ – કનુભાઈ જાની

પ્ર. મધુબહેન જાની, ૬ ઘોષા સોસાયટી, થલતેજ રોડ, અમદાવાદ-૫૪, ૨૦૦૫, કા. પૃ.૪૮, ૩.૨૫

વિચારકેન્દ્રી ને તત્ત્વનિષ્ઠ રહીને પણ ત્વરિત સંક્રમણશીલતાવાળી રસપ્રદ શૈલીમાં આ નાનકડી પુસ્તિકા લખાયેલી છે. આમ તો, અધ્યાપકોના પરિસંવાદમાં અપાયેલું આ વક્તવ્ય છે ને એમાં ‘મૂલ્ય’ અંગેનો નહેરુનો વિચારસંદર્ભ લઈને, આખી ૨૦મી સદી દરમિયાન વિકસતી રહેલી, ને મૂર્ત થતી રહેલી, મૂલ્યવિચારણાનું ચિત્ર આલેખાયું છે.

એમની ભૂમિકામાં જ લેખકે ચોખ્ખો નક્શો આંકી આપ્યો છે – એ કહે છે કે, હાથ ધર્યો જ છે તો વિષયને ‘ચોપાસથી તપાસવો જોઈએ’ એટલે કે, ‘એક તો, સહેજ સંજ્ઞાતપાસ; બીજી માનસશાસ્ત્રીય – અને તેય આજના સંદર્ભમાં ફોઈડ-યુંગ જેવા શું કહે છે તે; ત્રીજી, આપણે કાળે માનવસમાજની ઉત્ક્રાંતિની જે રાજકીય હિલચાલો થઈ, અને એમાંથી જે મૂલ્યો મળ્યાં, દાખલા તરીકે ફ્રેન્ચ રેવોલ્યૂશન અને માર્ક્સ-એન્જલ્સના તથા ગાંધીના વિચારો – એમાંથી મળેલાં મૂલ્યો, એની તપાસ; અને છેલ્લે પોતાના જીવનને સંદર્ભે નેહરુનાં આ અંગેનાં કેટલાંક આત્મનિરીક્ષણો – આ બધું જોવું પડે.’ (પૃ.૮). અને એ રીતે, એક વક્તવ્યના ફલકમાં કનુભાઈએ માર્મિક વિચારો ને મહત્ત્વનાં ઘટના-પ્રવૃત્તિઓને ચીંધતાંચીંધતાં, હળવાશભરી છતાં સૌંસરી ગતિએ પોતાના પ્રતિભાવો

અને સ્પષ્ટ વિચારોનું એક સઘન-વિશદ ચિત્ર આપ્યું છે.

એમની વિચારણા - ને તપાસ - જેટલી તત્ત્વપરક રહી છે એટલી જ ઇતિહાસપરક રહી છે એટલે એમનાં કેટલાંક નિરીક્ષણો-નિષ્કર્ષો ઘોતક બન્યાં છે, જેમકે, ‘મૂલ્યો એ સહજોત્થ નથી, સાંસ્કૃતિક પ્રાપ્તિ છે’ (૧૪) એમ કહીને એ બીજો છેડો પણ સાંધી આપે છે કે, જે મૂલ્ય ‘સ્વભાવોત્થ ન બને તે દંભ’ (૧૫) ને એને સ્પષ્ટ કરવા એમણે આપણા ‘સ્વાતંત્ર્યસેનાની’ઓએ જે વટાવવૃત્તિ દાખવી એની ટૂંકી પણ સચોટ ચર્ચા કરી છે. એમનાં કેટલાંક નિરીક્ષણોમાં એક પ્રકારની અવતરણક્ષમતા પણ છે : ‘૧૯મી [સદી] લાવી મૂડીવાદ ને લોકશાહી બંનેને એક સાથે ! તો, વીસમી ? યુદ્ધો અને ગાંધી બંનેને એક સાથે.’ (૨૨), ‘સંપ્રદાયમુક્ત ધર્મદષ્ટિ એ પણ એક કાન્તિ છે’ (૨૬) વગેરે. યુંગે ફોઈડની વાતને કેવી રીતે સુધારી (Correct કરી) એનાં નિદર્શનો તેમજ ગાંધીવિચારોનાં ને એનો આદરપૂર્વકના છતાં ચિકિત્સક બુદ્ધિવાળા નહેરુના પ્રતિ-ભાવનાં નિદર્શનો લેખકની મૂલ્યચર્ચાને એક પરિપ્રેક્ષ્ય આપે છે.

માર્મિકતા સાથે ભળતી નર્મવૃત્તિ કનુભાઈની લેખનશૈલીનો (ને એમની વિચારરીતિનો) એક લાક્ષણિક વિશેષ છે. જાહેરજીવનના અગ્રણીઓની બેજવાબદારી (અપમૂલ્ય)ને તે આ રીતે મૂકે છે : ‘કહેવાય છે કે જહાંગીરે ઘંટ રાખેલો; પણ એ પછી લોકશાહીમાં તો ગાદીપતિઓ જાતે જ ઘંટ થઈ ગયા.’ (૧૮) ત્યારે એમનો આકોશ હાસ્યરૂપે વિસ્ફોટ પામે છે. ધારાસભામાં અશોભનીય ‘બથ્થંબત્યા આવી જતા’ નેતાઓને તમારે ‘માનનીય’ને ‘આદરણીય’ જ કહેવા પડે એ વિડંબનાને વળ ચડાવતું એક ઠાવકું છતાં તીક્ષ્ણ નિરીક્ષણ આ રીતે આવે છે : ‘આજેય હજી ‘પ્રજા’ નામના હરજીને તો નામદારને ‘અરજી’ જ કરવાની...’ (૧૯)

પુસ્તિકાનું છેલ્લું ૧૬ પાનાંનું, મુખ્ય અને મહત્ત્વનું પ્રકરણ ‘મૂલ્યો અંગે નહેરુ (યુવા નહેરુનું ચિંતનાત્મક જીવનચરિત્ર)’ નહેરુને - એમની અંગ્રેજી આત્મકથાના મહાદેવ દેસાઈએ કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ ‘મારી જીવનકથા’માંથી ઠીકઠીક ઉદ્ધરણો દ્વારા - અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. એમાં નહેરુના ગતિશીલ અને વિચારનિષ્ઠ

વ્યક્તિત્વનો એક રસપ્રદ ને સ્પષ્ટરેખ આલેખ છે. માણસનામાં સ્વપ્નશીલતા અને પ્રવૃત્તિશીલતા બંને જોઈએ - એ અંગેનો નહેરુનો, નીચેનો વિચાર માર્મિક છે એટલું જ નહીં, એનું ગદ્ય (મહાદેવભાઈના સક્ષમ અનુવાદમાં પણ આબાદ ઊતરેલું ગદ્ય) પણ આસ્વાદ્ય છે :

‘ભૌતિક તત્ત્વોને અંકુશમાં આણવાં, વિદ્યુલ્લેખા ઉપર સવાર થવું, ભભૂકતા અગ્નિને તથા આગળ ધસતા- ઊછળતા જળધોધોને ઉપયોગમાં આણવા, એ માણસનું ભવિષ્યનું કામ છે.’ (૪૮)

નાનકડી આ પુસ્તિકા વિચારોત્તેજક અને વળી આનંદપ્રદ છે અને એટલે જ એ એક અનિવાર્ય વાચન બની રહે એમ છે. - રમણ સોની

સફળ થવું અઘરું નથી - જનક નાયક

સાહિત્ય સંગમ, સુરત ૨૦૦૫, ડે. પૃ.૯૬, રૂ.૫૦.

આજના આ સ્પર્ધાત્મક યુગમાં માણસે પોતાના વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવા સતત ક્રિયાશીલ રહેવું પડે છે. એક તરફ ફરેશન કે ડિપ્રેશનની અનુભૂતિ માણસને કચડી નાંખવા તત્પર છે; તો બીજી તરફ ક્ષણોના સરવાળાને અંતે નીપજતી નિરાશા માણસને ઘેરી લેવા મથે છે. એવામાં પોતાને સ્થાપિત કરવા માણસે જીવન પ્રતિ આગવો દષ્ટિકોણ રાખવો ઘટે. મનુષ્યને ‘જીવન’ પ્રતિ દોરી જનારાં તેમજ જીવન જીવવાની સંજીવની પ્રદાન કરનારાં પુસ્તકો આજકાલ સારા એવા પ્રમાણમાં લખાય છે અને લોકભોગ્ય બની રહે છે. જનક નાયકના આ પુસ્તકની છઠ્ઠી આવૃત્તિ આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે.

લેખકનાં ‘છ પુસ્તકોની જીવનવિકાસ ગ્રંથાવલિ’નું આ પુસ્તક કુલ દસ પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. અહીં સફળતા, નિષ્ફળતા, વિચારોની સમૃદ્ધિ, લક્ષ્યની પસંદગી, આત્મવિશ્વાસ, કાર્યઆયોજન જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કેન્દ્રસ્થાને છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકોમાં નિરૂપણપદ્ધતિ દષ્ટાંતોવાળી જ રહેવાની. એટલે રામાયણ-મહાભારત જેવા ધાર્મિક ગ્રંથો, જગતની પ્રતિભાશાળી વિભૂતિઓ, તથા જિંદગીના વિશાળ ફલક પર પ્રાપ્ત થયેલ સ્વાનુભવોમાંથી વિવિધ દષ્ટાંતો રજૂ કરાયાં છે. અહીં પોતાની વાત મૂકવા

માટે જાણે વાચક સાથે પ્રત્યક્ષ કથન કરી રહ્યા હોય એવી વક્તવ્યશૈલી ધ્યાન ખેંચે છે. જરૂર પડી છે ત્યાં કહેવતો, વાર્તા, સૂત્રો કે પ્રશ્નાવલિ-પદ્ધતિનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. ઉપરાંત દરેક પ્રકરણની શરૂઆતમાં મુકાયેલ સુપ્રસિદ્ધ ચિંતકોના સુવિચારો પણ સુચિકર છે. એ માત્ર લટકણિયાં ન બની રહેતાં પ્રકરણોના વિષયવસ્તુ સાથે સીધો સંબંધ પણ ધરાવે છે. વળી, ભાષાની સરળતા પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

આમ તો પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા કોઈ નિશ્ચિત વય હોતી નથી છતાં આ પુસ્તક દરેક વયના લોકોની રુચિને સંતોષ આપી શકે એમ લાગતું નથી. અલબત્ત બાળકો તેમજ કિશોરો માટે આ પુસ્તક અવશ્ય પ્રેરણાદાયી નીવડી શકે ! પુનરાવર્તન દોષ અહીં કંઈ છે - એ દષ્ટાંતોમાં હોય કે વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં ! દા.ત. પૃષ્ઠ નં. ૫૧માં

અર્જુન-દ્રોણાચાર્યના પ્રસંગને ઉદાહરણ રૂપે મૂક્યા પછી પૃષ્ઠ નં. ૫૭ પર સંક્ષિપ્તમાં એ જ વસ્તુ ફરી મુકાઈ છે. ક્યાંક બે વિધાનોમાં વિરોધાભાસ પણ લાગે. દા.ત. ‘વધુ ને વધુ જવાબદારી સ્વીકારતા રહો’ અને તરતના બીજા વિધાનમાં ‘એક સમયે એક જ કામનું સૂત્ર અપનાવો.’ વળી, ન્યૂટન, હેલન કેલર, થોમસ એડિસન, નેપોલિયન, દ્રોણાચાર્ય-અર્જુન જેવાં ચર્ચાઈ ગયેલાં દષ્ટાંતોથી આગળ લેખક જઈ શક્યા હોત તો પુસ્તક સારું પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકત.

એકંદરે વિવિધ દષ્ટાંતો દ્વારા માનવ-જીવન-મનમાં ઉદ્ભવતી નકારાત્મક પરિસ્થિતિઓ, કારણો તેમજ તેના સરળ ઉકેલ દ્વારા મનુષ્ય વ્યક્તિત્વને સુંદર આકાર અર્પવાનો પ્રયાસ જોઈ શકાય છે. - પન્ના ત્રિવેદી

ગુલાબદાસ બ્રોકર : ૨૦-૯-૧૯૦૯ - ૧૦-૬-૨૦૦૬

૨૦મી સદીનો પાંચમો-છઠ્ઠો દાયકો - ગુલાબદાસ બ્રોકર વાર્તાકાર તરીકે, અગ્રણી લેખક તરીકે શિખર પર હતા. ‘લતા શું બોલે ?’ જેવી, સ્ત્રીના દૈહિક સંવેદનને પ્રગલ્ભતાથી આલેખતી એમની વાર્તાએ એક વળાંક ચીંધેલો. એ પછી એમણે, ૧૯૫૬માં, સુરેશ જોશીના વાર્તાસંગ્રહ ‘ગૃહપ્રવેશ’ની પ્રસ્તાવના લખીને એક બીજા વળાંકનો સૌને સંકેત આપેલો. વાર્તા ઉપરાંત પ્રવાસ, અનુવાદ, વિવેચન (ને કવિતા)માં પણ એમનું સાહિત્યલેખન નોંધપાત્ર રહેલું. રણજિતરામ ચંદ્રક અને નરસિંહ પુરસ્કાર મેળવનાર, પદ્મશ્રીનું સન્માન પામનાર, બહુ શરૂઆતમાં (૧૯૪૦થી) પીઈએન સાથે સંકળનાર ને ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીના કારોબારી સભ્ય રહેનાર - તરીકે બ્રોકર એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર હતા.

એમને સાદર શ્રદ્ધાંજલિ !

શ્રદ્ધાંજલિ

‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય’ : ધ્યાન પર લેવા જેવો સંચય

સંપા. સુરેશ હ. જોષી; ગુજરાતી વિભાગ, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, ૧૯૮૧.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેલ્લાં વર્ષોમાં સારી પેઠે સંચય પ્રવૃત્તિ થઈ છે. એમાં કવિતાથી માંડી નવલિકા, નિબંધ, એકાંકી જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોને અને એના પેટા સાહિત્યસ્વરૂપોને પણ લક્ષમાં લેવાયાં છે. પરંતુ ગુજરાતી સર્જનાત્મક પદ્ય પર જેટલો ભાર અપાયો છે એટલો ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય પર ભાગ્યે જ અપાયો છે. આમ તો, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત ‘બૃહદ્ ગુજરાતી ગદ્યપરિચય’ના ભાગ-૧ અને ભાગ-૨ ઉપર ‘આમુખ’ લખતાં નગીનદાસ પારેખે ગુજરાતી ગદ્યસંચય પ્રવૃત્તિની ખાસ્સી ઐતિહાસિક વીગતો નોંધી છે.

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટનો ‘ગદ્યનવનીત’ (૧૯૨૬), આણંદની ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનો ‘ગદ્યાવલિ’(૧૯૨૮), હિંમતલાલ ગ. અંજારિયાનો ‘ગદ્યપ્રવેશ’ ભાગ ૧ અને ભાગ ૨(૧૯૩૧), વ્રજરાય દેસાઈ અને કુંજવિહારી મહેતાનો ‘ગદ્યરંગ’(૧૯૫૬) – વગેરે ગદ્યસંગ્રહોની પૂર્વપરંપરા નોંધાઈ છે, પણ આ સર્વ ગદ્યસંગ્રહોનો હેતુ ઓછેવત્તે અંશે વિદ્યાર્થીલક્ષી અને શૈક્ષણિક રહ્યો છે. ક્યારેક ‘શિક્ષિત જિજ્ઞાસુને લક્ષમાં’ રાખ્યા છે અને સભાનપણે ખેડાતા ગદ્યની નવી છટાઓ, અભિવ્યક્તિઓ, એના પ્રયોગો અને ઉન્મેષો પણ લક્ષમાં રખાયાં છે પણ એકંદરે વિદ્યાર્થીઓના મનોઘડતર, રુચિઘડતર અને વિચારઘડતરને વધુ ખ્યાલમાં રખાયાં છે.

આ બધા ગદ્યસંચયો પ્રગટ થયા છતાં ‘આખરે તો ગદ્ય કશાકનું વાહન છે અને એ સુચારુ રૂપે વહન કરવામાં એનું સાર્થક્ય છે’ એ વાત જ કેન્દ્રમાં રહી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ‘બૃહદ્ ગુજરાતી ગદ્યપરિચય’માં ગદ્યની સર્જનાત્મકતાનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પરંતુ ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્યને જ કેન્દ્રિત કરવાનું પહેલવહેલું કામ સુરેશ જોષીએ મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય વડોદરાના ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય : એક સંકલન’ (૧૯૮૧)માં કર્યું છે. વળી,

આ સંકલનને વિદ્યાર્થીજોગ ન રાખતાં ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીજોગ બનાવ્યું છે. ગદ્યને કલાનાં ધોરણોએ તપાસવાના અને મૂલવવાના ઉપક્રમો માટે જુદા જુદા પ્રકારના ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્યના નમૂનાઓ ઉપલબ્ધ બને અને એને આધારે ગુજરાતી ગદ્યમાં મેળવાયેલી સિદ્ધિનું અવલોકન થઈ શકે એ આ સંકલન પાછળનો મુખ્ય વિચાર છે.

અત્યાર સુધી ગદ્યને કશાકનું વાહન બનાવવામાં જોવાતી સાર્થકતા પરથી ગદ્યને સર્જકતાની પ્રધાન ધરી પર મૂકવાનો પ્રયત્ન અહીં થયો છે; અને એ માટે સર્જનાત્મક ગદ્ય એટલે અલંકૃત ગદ્ય નહીં, સર્જનાત્મક ગદ્ય એટલે કાવ્યાભાસી ગદ્ય કે કાવ્યનું દાસત્વ સ્વીકારનારું ગદ્ય નહીં, પણ વાલેરીની વ્યાખ્યાને અપનાવી સુરેશ જોષીએ અહીં દર્શાવ્યું છે કે સર્જનાત્મક ગદ્ય એટલે વર્ણવે વિષયને ગૌણ બનાવીને પોતાની રચનારીતિ તરફ ધ્યાન આકર્ષે એવું ગદ્ય... ગદ્ય રોજબરોજના વ્યવહારનું સાધન પણ છે અને ગદ્ય વ્યવહારમાં રજોટાયેલું પણ હોય છે, પરંતુ એને વાલેરીકથિત સમજથી સર્જકતાના સ્તરે લાવવાનું હોય છે. અલબત્ત, સુરેશ જોષી સાથે સાથે નોંધે છે કે એક લેખકના ગદ્યને બીજા લેખકના ગદ્યથી જુદું પાડવાને માટેનાં ધોરણો કે સાધનો હજી આપણે ઉપજાવી શક્યાં નથી. મોટેભાગે ગદ્યને લગતાં માત્ર વિશેષણોથી આપણે કામ ચલાવ્યું છે. વળી એમ પણ સાથે બતાવે છે કે ચિંતનાત્મક ગદ્યની તપાસ થઈ છે, તો પણ આપણું વિવેચન Content oriented હોવાને (સામગ્રીચર્યા-નિર્ભર) કારણે એમાં રહેલા ચિંતનની જ ચર્યા ઝાઝી થઈ છે.

સુરેશ જોષીએ ગદ્યના વિકાસમાં અવરોધરૂપ એ વસ્તુ બતાવી છે : નૈતિક અને રસવિષયક પૂર્વગ્રહો. આ બેને કારણે કેટલાક સાહિત્યેતર ખ્યાલોથી આપણે સાવધ નથી રહેતા. એટલું જ નહીં, ગદ્યની સમીક્ષામાં શૈલી વિશેના ખ્યાલો પણ ધૂંધળા છે; અને એને તપાસવાનાં

ઉપકરણો વિશે પણ અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. સુરેશ જોષી આ માટે ગદ્યસમીક્ષાની પદ્ધતિ અંગે રિચર્ડ ઓહમાન, ચન્સિસ ક્રિસ્ટેનસેન, વિન્સ્ટન વેધર્સ તેમજ ઓટિસ વિન્ચેસ્ટર, હેરિયટ શેરિડન અને જોસેફાઇન માઇલ્સ જેવા વિવેચકોએ ઉઠાવેલા ઊંડાપોહ તરફ ધ્યાન આપવાનું સૂચવે છે. સુરેશ જોષીનો પદ્ધતિ માટેનો આગ્રહ, જે કાંઈ ગદ્યમાં પ્રવેશે છે તેના રસકીય પ્રયોજનને પ્રકાશિત કરવા અને પ્રમાણિત કરવા માટે છે. આ અંગે ઉદાહરણ આપતાં એમણે દર્શાવ્યું છે કે લેખક ઘણી વાર શૈલીમાં એકસૂરીલાપણું દાખલ કરે તો તે દોષરૂપ લાગે છે, પણ પદ્ધતિપૂર્વક તપાસતાં ખ્યાલ આવે છે કે આવા એકસૂરીલાપણાનો ઉપયોગ ઘણી વાર Hyphotize કરવા માટે પણ કરાયો હોય છે. ટૂંકમાં સુરેશ જોષીની વિચારણા પાછળ ‘રુચિર ગદ્ય’ની સાંકડી સીમામાંથી ગદ્યને બહાર લાવવાનો આશય છે.

આ સંકલનમાં સુરેશ જોષીએ સુધારક યુગને સંદર્ભ લેવાનો દાવો છે. પંડિતયુગથી શરૂઆત કરી છે, એમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કલાપી, ન્હાનાલાલ અને ક. મા. મુનશીને સમાવ્યા છે; તો ગાંધીયુગમાં કાકા કાલેલકર, સ્વામી આનંદ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચં. ચી. મહેતા, કિશનસિંહ ચાવડા, ઉમાશંકર જોશી, પન્નાલાલ પટેલ, ચુનીલાલ મડિયાનો સમાવેશ કર્યો છે. અનુગાંધીયુગ અને આધુનિક યુગમાંથી ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીથી શરૂ કરી ચન્દ્રકાન્ત શેઠ સુધીના નમૂના લીધા છે. અહીં જોવાશે કે પંડિત યુગમાંથી માત્ર ચાર, ગાંધીયુગમાંથી માત્ર આઠ અને આધુનિક યુગમાંથી પંદરેક જેટલા નમૂના પસંદ કર્યા છે. એમણે વિવેકપૂર્વક પોતાનો નમૂનો લીધો નથી. આમ તો લલિત ગદ્ય તરીકે સર્જનાત્મક ગદ્યના જે સ્વરૂપનો પરિચય થયો છે, એમાં સુરેશ જોષી અગ્રણી છે.

આ નમૂનાઓમાંના કેટલાક નવલકથામાંથી છે, તો કેટલાક આત્મકથામાંથી છે, કેટલાક ટૂંકી વાર્તા રૂપે છે, તો કેટલાક નિબંધ રૂપે છે. એમણે સહેતુક નાટકનું ગદ્ય, પાત્રોનું હોવાથી, અહીં બાદ કર્યું લાગે છે. (પરંતુ નાટકના

ગદ્યની પણ એક સર્જનાત્મકતા હોય છે) ક્યાંક તુલનાત્મક રીતે લેખકોની સિદ્ધિને ઉપસાવવા એમણે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ‘દરબારમાં નૃત્ય’ને ક. મા. મુનશીના ‘નૃત્યાંજલિ’ને અને સ્વામી આનંદના ‘માછીનાચ’ને સામેલ કર્યા છે. જાનપદી અને નાગરી વાચનાના તારતમ્ય માટે બે છોડાના નમૂનાઓ લીધા છે, તો નર્યા વાસ્તવલક્ષી ગદ્યનમૂનાઓ સાથે પરાવાસ્તવિક ગદ્ય-નમૂનાઓને પણ સામેલ કર્યા છે. અલબત્ત, સુરેશ જોષીએ ભાષાનાં નવાં નવાં પોત ઊઘડતાં આવે છે, એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તો કવિતાની ચાર તારની ચાસણીમાં ઝબકોળેલું ગદ્ય, વિદગ્ધતાનો દેખાડો કરતું ગદ્ય કે ચતુરાઈભર્યું ગદ્ય – આ સર્વનાં ભયસ્થાનોને પણ ચીંધ્યાં છે.

અહીં કોને સમાવ્યા છે એ કરતાં કોને બાદ રાખ્યા છે એ પણ જોવું રસપ્રદ બનશે. ધૂમકેતુ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બકુલ ત્રિપાઠી, જયંત ખત્રી, જયંતી દલાલ, દર્શક કે ચિનુ મોદીની ગેરહાજરી સુરેશ જોષીના વિવેકમાંથી કે પૂર્વગ્રહમાંથી જન્મી હશે કે કેમ એ ખોજનો વિષય જરૂર બની શકે. બીજા બાજુ વિષ્ણુ પંડ્યાના ગદ્યખંડોની હાજરી માટે કોઈને પ્રશ્ન ઊભો થાય તો એમાં નવાઈ જેવું નથી. ‘આમુખ’માં એમણે ગદ્યખંડો અંગે થોડીક નુકતેચીની જરૂર કરી છે પરંતુ જો ‘બૃહદ ગુજરાતી ગદ્યપરિચય’ની જેમ, સાથે સંદર્ભદર્શિકા પણ આપી હોત તો પહેલી વાર આ પ્રકારના થતા સર્જનાત્મક ગદ્યના સંચયને વધુ નક્કર ભૂમિકા મળી હોત.

સુરેશ જોષીનો આ ‘ગુજરાતી સર્જનાત્મક ગદ્ય’નો સંચય એમની રુચિના અભ્યાસ માટે, એમનાં ગદ્ય પ્રસ્થાનોને સમજવા માટે ગુજરાતી ગદ્યની રિદ્ધિઓને ઓળખવાની દિશાઓના સૂચન માટે નિદર્શનરૂપ છે. સુરેશ જોષીએ તો આ ગદ્યખંડોની કોઈ semiotics અને stylisticsથી વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય આલોચના કરે એમ ઇચ્છેલું, એ તો બાજુએ રહ્યું, આ સંચય પર જ બહુ ઓછાનું હજી ધ્યાન પડ્યું છે.

કનુભાઈ જાની m સિતાંશુ યશચંદ્ર m વી. બી. ગણપાત્રા m દિલીપ ચંદુલાલ m પ્રીતિ સેનગુપ્તા m યશવંત મહેતા v.

પત્રચર્યા

પ્રિય રમણભાઈ,
'પ્રત્યક્ષ'ના પાછલા (સર્ળંગ ૧૬મા) અંકમાંનું પ્રત્યક્ષીય વાંચીને તરત લખવા ધારેલું ને અંકમાં નોંધો કરેલી પણ પછીના સંજોગોમાં રહી જ ગયું. તમે જે તટસ્થતાથી, કેવળ વિદ્યાપ્રીતિથી, ન-રહેવાયું ત્યારે જ, જે સંયત ભાષામાં, ને છતાં એમાં કશું ગોળગોળ ન રાખતાં કહેવા જેવું બધું જ કહ્યું, કહેવામાં કંઈ જ બાકી નથી રાખ્યું - વિશદતાથી લખ્યું, ને છતાં એમાં ક્યાંય ઉકળાટ નથી, મુદ્દાસર લખ્યું છે ને છતાં ટીકા કરતાં તો વધુ સારાં કામોની યાદી ને કરવાં જેવાંનાં સૂચનો જ વધુ છે, તે, જાહેરજીવનનાં નિરીક્ષણ/પરીક્ષણની ઘડી આવતાં કેમ થવું જોઈએ એનો એક આદર્શ નમૂનો બને તેવું છે. તમે સાહિત્યિક પત્રકારની ફરજ બરાબર બજાવી છે. ખૂબ ખૂબ અભિનંદન ! તમારો સમગ્ર અભિગમ ત્યાં ટીકાત્મક ન બનતાં ચિંતા ને નિસબતનો, ને છતાં રચનાત્મક રહ્યો છે.

પરિસ્થિતિ ચિંતાજનક છે જ. એકહથ્થુ સત્તા (બેત્રણ જણની જા!) ને વગ-વસીલે વ્યવહાર! આ વગવાદ (નેપોટીઝમ) તો જાહેર-સંસ્થાનું મોટું જોખમ - કેન્સર. મુનશીના જમાનામાં મોટા વિવેચકો ખુદ મુનશીનીય ખબર લઈ નાખતા. વિ. મ. ભટ્ટે એમને 'ચોરશિરોમણિ' કહ્યાંતા! ને પહેલો રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક કેટલા બધા વચસ્ક પ્રખર ને જામેલા સાહિત્યકારો હતા છતાં માત્ર આઠ વરસની ઊગતી કલમને આપવાનો નિર્ણય સૌએ લીધો હતો - એ વાતાવરણ પરિષદ બહારનાએ પણ ઊભું કરેલું હતું ! અહીં તો જયંત કોઠારી જેવાને દુઃખી થઈને જવું પડ્યું ને ફરીથી પરિષદને ઉંબરે પગ ન મૂકવાનું નક્કી કરવું પડ્યું !

મારો અનુભવ કહ્યું. પરેશ નાયકના આગ્રહે ટેમ્બના એક પુસ્તક ('Power, Profit & Poetry') પર મેં બોલવાનું સ્વીકાર્યું. ગયો, તો પરિષદ તંત્રવાહકીમાંથી (લા. ઠા. સિવાય) કોઈ ન ડોકાયું ! ને એ બધા ત્યારે ઉપર જ હતા ! મને બહુ ખોટું લાગ્યું. દુર્ગારામ પરના વ્યાખ્યાન માટે નિમંત્ર્યો, ગાંધીનગર યોજ્યું; ગયો; ન જ છાપ્યું 'પરબ'માં ! 'લોકવાઙ્મય'ની એક નકલ અવલોકન માટે આપેલી; લેવાયું ? હમણાં 'મૂલ્યો અંગે નેહરુ'ની નકલો પરિષદને મોકલી, પહોંચનો વિવેક પણ ન મળે ! મેં 'દુર્ગારામચરિત્ર' સંપાદિત કરવાની ઇચ્છા/તૈયારી બતાવેલી મિત્રો દ્વારા. જવાબ જ ન મળે ! આવું દુર્લભ પુસ્તક મોડું મળે એમાં હાનિ ગુજરાતને છે. એમના ખ્યાલમાં એમના વળના એક ભાઈ છે; પણ તો એમ કરવું તું !

તમે કરેલાં સૂચનોમાં એક સદ્ય-સંદર્ભ-કેન્દ્રનું છે. પણ ત્યાં

જવાનું મન થાય એવું વાતાવરણ હોય તો ને ! એક વાર એમ. જે. લાઇબ્રેરીમાં એક દુર્લભ પુસ્તક (કેપ્ટન બેલકૃત કાઠીઆવાડના ઇતિહાસનું) છે એમ જાણીને ગયો, ને ગ્રંથપાલને હું ન ઓળખું, એ મને ન ઓળખે, પણ વાતો પરથી એ મારી જરૂર પારખી ગયા ને સંદર્ભ માટેનું હતું છતાં પોતાને નામે એક અઠવાડિયા માટે ઘેર લઈ જવાની સગવડ કરી આપી. વિદ્યાપીઠમાં હજીયે સારો અનુભવ (ગ્રંથાલયનો જ) થાય છે. ખરું જોતાં પરિષદ સંશોધકોનો અખાડો બનવી જોઈએ (સારા અર્થમાં!).

શો ઉપાય ? શ્રી ભોગાયતા કહે છે તેવો 'બૌદ્ધિકમંચ' ? પ્રા. સુમન શાહ કહે છે તેવું કોઈ 'પોલિટિકલ એક્શન' ? શ્રી રસિક શાહ કહે છે તેમ 'પરબ'માં લખાણ ન મોકલવું ? - એ તો એમને ફાવતી વાત ! ને 'મંચ' કે 'એક્શન'ની આપણી તૈયારી કેટલી? મોટા ભાગનાને લાભમાં લોટવું હોય ને બોલવામાંય બીતા હોય ત્યાં 'એક્શન' !! નિવૃત્ત થયા પછીનું 'વ્હીસલ-વ્હોઈંગ' શા કામનું? શો ઉપાય?

વંચાય છે. ગ્રંથાલયોમાં જવાતું નથી. ચાલવાની તકલીફ ને કાન બંધ ! જીવનના છેલ્લા અંકની મજા લઈ છું ! સૌ મજામાં હશો. છીએ.

અમદાવાદ,
એપ્રિલ, ૦૬

સ્ને.
કનુભાઈ જાની

r

પ્રિય રમણભાઈ,
'પ્રત્યક્ષ'ના ૫૬ અને ૫૭મા અંકો વાંચ્યા. 'પ્રત્યક્ષ'ની તમારી બંને વિચારનોંધો અને 'પત્રચર્યા'નાં લખાણો ફરી ફરી વાંચ્યાં. ચર્યા ગરિમાયુક્ત અને નિર્ભયપણે થઈ છે. પરિષદ વેગેરે સંસ્થાઓમાં પેટેલી સત્તાખોરીને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આજે જે બહુઆયામી કટોકટી ઊભી થઈ છે, એ સંદર્ભે તમે હાથ ધરેલું કામ ઉપયોગી અને તાકીદનું ગણાય.

એ અંગે થોડાક વિચારો મનમાં ચાલે છે, તે તમારી પાસે મૂકું. સહુ પ્રથમ તો એ કે 'પ્રત્યક્ષીય' અને 'પત્રચર્યા'ના લેખકોએ જે કામ હાથમાં લીધું છે, ('ખેવના'માં અને બીજે પણ જે શરૂ થયું છે), તે કામ જાગતાઓને જગાડવાનું નથી, કે નથી થોડીક વાટાઘાટો અને બાંધછોડોને અંતે પેલી સત્તાખોરી સાથે સમાધાનની કોઈ ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું. તમે લખેલા 'આરપાર' શબ્દને અને પરેશે લખેલા 'બર્ડફ્લૂ' શબ્દને વાંચ્યા, ત્યારે 'ધોળી ધજા નહીં.' એ શબ્દો મારા મનમાં ફરી આવ્યા. એ અર્થમાં. આ ઉપક્રમ સમાધાનની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનો નથી.

બીજું, વાત અંતે ફક્ત પરિષદની નથી. પરિષદને ગડગૂમડ થયાં છે, પણ પાક ત્યાંથી સંસ્કૃતિ-શરીરમાં આવે સુધી – ગાંધીનગર, મુંબઈ, દિલ્લી, વિદેશો સુધી – ફેલાયો છે. પ્રશ્ન ગુજરાતી ભારતીય સંસ્કૃતિનો છે, સંસ્કૃતિના સત્તા સાથેના સંબંધનો. સત્તા વિનાની સંસ્થા, અલબત્ત, ન હોઈ શકે. પણ સંસ્થામાં કામ કરનારાઓ – નિર્ણય કરનારાઓની ત્રણ કસોટીઓ છે : (૧) સત્તા કઈ રીતે ઉપજાવો-ટકાવો છો ? (૨) એ સત્તાને એ સંસ્થામાં સ્થાન કયું આપો છો : સહાયક તરીકેનું કે શાસક તરીકેનું ? (૩) એ સત્તા એ સંસ્થામાં શેને માટેની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે : મુક્ત વિચાર-મુક્ત અભિવ્યક્તિ-નિસ્વાર્થ આયોજનો માટેની કે સોદાબાજી-શઠતા-પ્રમાદ-ચાલાક જણાતી ખટપટો માટેની ? લેખન-સ્વાતંત્ર્ય ખાતર ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી રાજીનામું આપનાર એક યુવકને હું ઓળખતો હતો પણ આજે, પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનરામના જન્મની અર્ધી શતાબ્દીના અવસરે, શઠતરણનું આખું દેશી રજવાડું ગોવર્ધનભવનમાં પેસી ગયું છે, સત્તામદોન્મત્ત. અને બાપડાં ભૂપસિંહો-સિંહણોના તો આપણાં ગામોમાં વરઘોડા નીકળે છે. આ સત્તા ?

ત્રીજે મુદ્દે એ સવાલ કે આ રજવાડું, ‘પ્રત્યક્ષીય’ અને ‘પત્રચર્યા’ દ્વારા ‘પ્રત્યક્ષે’ અને અન્યત્ર ‘ખેવના’ વગેરેએ, તથ્યમૂલક ચર્યાઓ વડે ચીંધી બતાડ્યા એવા પરિષદમાં અંધિર વહીવટ છતાં, સંશોધન-સંપાદન-ગ્રંથપ્રકાશન અંગેના તેમ જ પુસ્તક-મુદ્રણ વગેરે બાબતના આર્થિક વહીવટ અંગેના સંદેહાસ્પદ નિર્ણયો છતાં, રંગેચંગે ટકી કેમ રહ્યું છે ? એ સવાલનો જવાબ, જોકે, સાવ સાદો છે : એવા વહીવટ અને એવા નિર્ણયોની તાકાતે જ આ રજવાડું આભા રંગેચંગે ટકી રહ્યું છે. એની અંતિમ કરુણતા એ છે કે એની આ તાકાત જ એની દયાજનક મજબૂરી બની ચૂકી છે. પરિષદમાં આજે તો ઘમંડી શાસકો ઘણી રીતે બાપડા શાસિતો જેવા થઈ ચૂક્યા છે, ને બાપડા જણાતા બહુસંખ્ય શાસિતો મનપસંદ ખેલ ખેલાવતા ખંધા પણ ખરા શાસકો બની બેઠા છે. આ કારાગારમાં કોણ જેલર છે ને કોણ કેદી, એ તો જાણનારા જાણે છે.

આ પછીનો મુદ્દો, રમણભાઈ, અડધો’ક કરીને અટકું ? પછી આજે પણ લેખન-વાચન-સ્વાતંત્ર્ય ચાહતા પરેશ-જયેશ-કિશોર-મનોજ અને બીજા માત્ર ચામડીએ નહીં, અંદર લોહીએ પણ જુવાન એવા જ્ઞાતા-પ્રમાતા-કર્તા ચૈતન્યો માટે છોડી દઉં ? એ અડધો મુદ્દો તે આ : નમાલા દેશીઓના ટેકાથી કે મૂંગી સંમતિથી ચાલતી સંસ્થાનવાદી અંગ્રેજ સત્તાને તાબે ગયેલા હિંદમાં પણ, ‘હિંદ-સ્વરાજ’-કારની તાલીમ લઈને જીવતા-કામ કરતા-અજાનમ રહેતા રચનાત્મક કાર્યકરો, પોતાની રીતે પોતાના જોખમે, પોતાની સચ્ચાઈથી સ્વતંત્રતા અનુભવી શકતા હતા. એમણે, પોતાને જીવવા માટે એક વૈકલ્પિક ભારત સરજી લીધું

હતું. ત્યાં અંગ્રેજી ઇલકાબો નહોતા. પણ એથી જુદા ધોરણે જેને આપવા-મેળવવાના નિર્ણય થાય છે તેવું આત્મ-સન્માન પ્રાપ્ય હતું. કમશઃ, ભારતને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું તે પહેલાં જ પેલા અંગ્રેજી ઇલકાબો લજજાજનક બનવા લાગ્યા. આજે ભલે પરિષદ-પાળ્યા વિદ્યુષકીમાં અને નામના અથવા નાણાંનાં ઇચ્છુક એવા પરિષદ-વડીલોમાં લજજાનો લોપ થયો છે, છતાં પરિષદ-વિકલ્પ સરજી લેવાનું કામ, લેખન-વાચન-સ્વાતંત્ર્યના અસંદિગ્ધ લક્ષ્ય માટે, પૂરું કરવા જેવું છે. શરૂ તો, એ કામ, થઈ ગયું છે – ગુજરાતમાં, ભારતમાં અને દેશબહાર વસતા આત્મ-સન્માની સત્તાખોરીના વિરોધી ગુજરાતીઓને હાથે. પરિષદ-વિકલ્પ એટલે આવી સત્તાખોરીનો અને શાસક-શાસિત સંબંધ સંસ્કૃતિક્ષેત્રે વેઠી લેવાની ભય-લાલચ ભરી મનોવૃત્તિનો વિકલ્પ – ન કે ગુજરાતી ભાષાના શરીર પર નવું ગડગૂમડ !

જેનું લોહી ગરમ છે, એ માણસ તો પોતાને માટે આ વિકલ્પ સરજી લેવાનું કામ પૂરું કરવાનો જ. એટલે, રમણભાઈ, ત્રીજા પછીનો આ મુદ્દો, એ માણસ માટે, અહીં જ અડધે છોડી દઉં...

જોઈએ.

વડોદરા;

૫, જૂન ૨૦૦૬

સિતાંશુ યશશ્રંદ

૧

સ્નેહીશ્રી રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’ આટલા વર્ષે પણ પ્રત્યક્ષ છે એનું અમને ગૌરવ છે. સળંગ અંક ૫૭ (જાન્યુ.-માર્ચ, ૦૬)માં ‘પ્રત્યક્ષીય’ અને ‘પત્રચર્યા’માં આપે ફાળવેલ પૃષ્ઠો બદલ ધન્યવાદ. સામે પાર સરખાવો. ‘પરબ’ના એપ્રિલ ૨૦૦૬ના અંકમાં ‘પરિષદ પ્રમુખનો પત્ર.’ સ્વની પીઠ થાબડવાના પૈસા લાગતા નથી.

હવે થોડુંક ‘પદ્મશ્રી’ નિમિત્તે

૧. રાષ્ટ્રીય ‘સન્માનો’ ભારતરત્ન, પદ્મવિભૂષણ, પદ્મભૂષણ, પદ્મશ્રી) ટાઈટલો નથી, પારિતોષિકો પણ નથી.

૨. રાષ્ટ્રીય સન્માનો સન્માનિત વ્યક્તિ પોતાના નામ પૂર્વે યા પદ્માત, જોડી શકે નહિ, જોડે તો સન્માન કાનૂની કાર્યવાહી અનુસાર રદ થઈ શકે છે.

(– ભારતનું બંધારણ : આર્ટિકલ ૧૮ : સુપ્રિમકોર્ટ દ્વારા અર્થઘટન બાલાજી રાઘવન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા : ઓલ ઇન્ડિયા રિપોર્ટર ૧૯૮૬ સુપ્રિમ કોર્ટ ૭૭૦ (પેરેગ્રાફ્સ ૩૨, ૩૫)

૩. રાષ્ટ્રીય સન્માનો ‘SIR’ સમાન TITLE નથી.

૪. તમે લખો છો કે, : પારિતોષિકો જ્યાં ઐતિહાસિક વિગતરૂપે શોભી રહ્યાં છે... કવિ પદ્મશ્રી સિતાંશુભાઈને અભિનંદન” – પારિતોષિક સંજ્ઞા અનુચિત છે, ‘કવિપદ્મશ્રી’* સંજ્ઞા અનુચિત છે.

(સળંગ અંક ૫૭)

૫. કવિશ્રી સિતાંશુભાઈને રાષ્ટ્રીય સન્માન 'પદ્મશ્રી'થી સન્માનિત કરવામાં આવેલ છે એવું વિવરણ સમુચિત છે.

૬. કાનૂનનું અજ્ઞાન બચાવ નથી પરંતુ 'પ્રત્યક્ષ'ને કાનૂનનું જ્ઞાન 'પ્રત્યક્ષ' હોવાનું અપેક્ષિત નથી, આર્ટિકલ ૧૮ના અર્થઘટનનું જ્ઞાન અપેક્ષિત નથી; 'સન્માનિત વ્યક્તિને અપેક્ષિત છે.

૭. “ પ્રત્યક્ષ'ના આગામી અંકમાં એમના વિશે...”માં [આવી સંજ્ઞા વિશે] સાવધ રહેશોજી.

૮. 'પ્રત્યક્ષ'માં વિવરણ માટે આદરણીય કવિશ્રી સિતાંશુભાઈ લેશમાત્ર જવાબદાર નથી.

૯. રાષ્ટ્રીય સન્માન 'લેટર-હેડ' યા 'વિકિટિંગ કાર્ડ'માં જોડી શકાય નહિ

૧૦. રાષ્ટ્રીય સન્માનો ઇલકાબો નથી.

વડાલા, મુંબઈ

વી. બી. ગણાત્રા

૨૦ એપ્રિલ, ૨૦૦૬

r

* 'કવિપદ્મશ્રી' સંજ્ઞા તરીકે નહીં, અભિવ્યક્તિવિશેષ તરીકે યોજાયેલ છે. - સંપા.

p

[નોંધ : દિલીપ ચંદુલાલ એ પ્રીતિ સેનગુપ્તાના e-mail એમના એમ જ (અનુવાદ વિના) મૂક્યા છે - પત્રની ભાષા અકબંધ રાખવા માટે. - સંપા]

Ramanbhai,

I have read both of your 'Pratyakshiya, and all the comments, suggestions, innundoes of friends. I largely agree with you and all the other friends. But practically no body can do anything to improve the goingson of 'Parishad' unless one enters the domain. We have to be part of madhyastha' and 'karobari' for 'kayakalpa' of 'Parishad' and make it much more meaningful as many friends have rightly suggested. We should be with the crusaders like Harikrishna Pathak and Paresh, and neither should we run away like Dankesh and just to pay lip service to good cause by standing on the bank i.e. tire. After being part of Parishad' we can remove all the road blocks coming in the roadmap being suggested by the friends. And, if the need be, we should muster majority to amend the constitution of the 'Parishad' wherever necessary. As for example, I feel that there should be provision of more

meetings of mathyastha and it should have more teeth than at present. It should work like the legislature with more powers and frequent meetings, meetings can be arranged at different venues as per the convinience of the members. We should not become a formal office bearer like Harikrishna but be part of 'karobari' where the battle royal goes on. Pathak is still not out of the megic spell of Raghuvir, otherwise he would have preferred to remain as secretary or have preferred to be fulfilled member of 'karobari' instead of preferring to be 'Uppramukh' of Parishad. Well, I have resorted to this form of communication as there are very few lazier than I am. At this age there is a mental as well as physical block to put ideas on paper with a pen and then go to postbox to post a letter after afixing enought stamp on the envelop.

I have another comment to make on your review of Pathak's 'Rai na Phool'. You have not referred to Pathak's obsession with 'Hindutva and his phobeas of left and secularist. On the contrary you support his obsession and phobea by observing: alabatt, amano aakrosh sachu chhe.. You are not only condong his prejudices but put your signature under his. I fear that you also sail in the same boat as Pathak and his ilk of his obsession and phobeas.* I have always enjoyed his prose and poetry as I have enjoyed the passion of Adolf Hitler at the time of reading 'My Keimph'.

Wish you all well for your cause and hope that some fruitful comes out of your efforts. Please take care.

Ahmedabad; ૨૦th April ૦૬ - Dilip Chandulal

* ના, એમના વિચારોની તરફેણ મેં નથી કરી - આ 'વળતો પ્રહાર' છે એમ કહ્યું છે ને વળી 'એમનો હિંદુ-અભિગ્રહ વિગતે, કંઈક મુખર મોટા અવાજમાં પ્રગટ્યો છે' એમ કહીને 'કાવ્યને પણ [નિરીક્ષક'માંના] લેખ જેટલું જ 'સુ-ગમ' રાખવા માટે એમને પોતાના નર્મ-મર્મ શક્તિ ઓછી પડતી લાગી હશે ?' (પૃ. ૧૩) - એવું ટીકા-નિરીક્ષણ પણ કર્યું છે. - ૨.

Hello Ramanbhai,

How are you and Sharadaben?

This is just to compliment you on the "Sampadakeey" - the Editorial - in the -Dec '0૫ issue. It is superb. The language is classic, thoughts are well-formed, and the expression is absolutely effective. You have not wasted any word, or thought, which is what those who are not good end up doing. The difference is always marked.

For me reading these pages have been a source of satisfaction - intellectually and aesthetically.

I called Neha, and told her so. I had to tell somebody right away! And I told her to make time to read it.

I have always enjoyed reading your editorials. They have always been on this same line. And still, this draws attention. You have complained without being callous, and you have criticized without being mean, or "small". In fact, it is pain - at personal level as well as in a larger sense - that comes through.

I got the jan-Mar ૨૦૦૬ issue and I see that so many scholars have wriotten to you in response to your editorial and the opinion match mine. So we all felt the same way and complemented you.

you always write and opine without losing your head. And it in scholastic writing. you do the Gujarati lauguage proud, I am sure

With wishes

New Yourk
April ૦૬

Preety Sengupta

માનનીયશ્રી,

આપના દ્વારા એક વાત સૌ સુધી પહોંચાડવાની ઇચ્છાથી આ પત્ર લખીએ છીએ.

ગુજરાતી બાલસાહિત્ય સાહિત્યક્ષેત્રે ઠીક ઠીક ઉપેક્ષિત રહેલું છે. અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે અન્ય સંસ્થા ક્યારેક ક્યારેક બાલસાહિત્ય સંદર્ભે પરિસંવાદો ગોઠવે છે, સામયિકોમાં વિશેષાંકો નીકળે છે. ગુજરાતી બાલસાહિત્ય વિશે ગિજુભાઈ અને એ પછી ઘણા વિદ્વાનોએ પાયાનું કામ કર્યું છે. પરિષદ પ્રમુખનાં ભાષણોમાં પણ એ વિશે ચિંતા સેવાઈ છે. છતાંય ગુજરાતી બાલસાહિત્યને જે દરજ્જો મળવો જોઈએ તે નથી મળી શક્યો તે તો આપ પણ સ્વીકારશો.

હવે આવી સ્થિતિની સામે બીજી વ્યક્તિ પર ખાસ ધ્યાન દોરવું છે. અહીં 'તોત્તોચાન' પોંખાય છે, પણ ગિજુભાઈના 'દિવાસ્વપ્ન'ને વીસરી જવાય છે તેવું પણ બન્યું છે. આ તો એક ઉદાહરણરૂપે મૂળ વાત તો તેટલી જ છે કે ગુજરાતી બાલસાહિત્ય હવે એટલું પગભર અને સમૃદ્ધ થયું છે કે તેનાં લેખાંજોમાં કરી શકાય. અહીં મૌલિક બાલસાહિત્ય અને અનુવાદ - રૂપાંતર રૂપે ઘણું બાલસાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. વળી હવે તો સંદર્ભગ્રંથો પણ ઠીક ઠીક ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતી બાલસાહિત્યમાં એવા સર્જકો પણ છે જે પીએચ.ડી માટે વિષય બની શકે. આ સિવાય પણ બાલસાહિત્યને અનેક પરિમાણોથી જોઈ-મૂલવી તેના પર શોધનિબંધ લખી શકાય. યુનિવર્સિટીઓમાં વૈકલ્પિક પૈપર તરીકે ગુજરાતી બાલસાહિત્યને મૂકવામાં આવે તો તેનો લાભ ગુજરાતી બાલસાહિત્યને તો મળશે જ, સાથે સમજને પણ મળશે.

ગુજરાતી ભાવિ પેઢી માટે આ હિતકારક બની રહેશે. બાલસાહિત્યનાં સ્વરૂપો, વિષયો, રચનાકારો, તેની ભાષા - એમ અનેક રીતે તેનું અધ્યયન થઈ શકે. આવાં અધ્યયનો થશે તો બાલસાહિત્યની ઊણપોનો પણ બાલસાહિત્યકારોને ખ્યાલ આવશે અને એથી ધોરણો સુધરશે.

આથી અમને એમ લાગે છે કે ગુજરાતની યુર્વિર્સિટીઓમાં સ્નાતક કે અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસ અર્થે બાલસાહિત્ય હોય તો તે સૌના હિતમાં છે.

અમદાવાદ, જૂન ૦૬

યશવંત પંડ્યા અને અન્ય
બાલસાહિત્ય અકાદમી વતી

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમાલોચના માટે પ્રકાશકો અને લેખકો તરફથી મળેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

સ્વીકાર-મિતાક્ષરી વિભાગને હવે પુસ્તકનો થોડોક વધુ પરિચય આપતા પરિચય-મિતાક્ષરી વિભાગરૂપે રજૂ કરવાનું રાખ્યું છે. આ પરિચય પુસ્તકની પ્રકાશન-વિગતો ઉપરાંત વિષય-સામગ્રીના પણ વધુ નિર્દેશો આપશે. અલબત્ત આ સંક્ષિપ્ત લખાણો મંતવ્યલક્ષી નહીં પણ વસ્તુ-વિગત-લક્ષી રહેશે. એ પછી અવલોકન-સમીક્ષા માટે આમાંથી જ પુસ્તકો પસંદ થશે. મળેલાં સર્વ પુસ્તકોને પ્રાથમિક પરિચયથી આવરી લેવાના જરૂરી પ્રયોજનથી આ ઉપક્રમ કર્યો છે. —સંપાદક

કવિતા

આગ્રમંજરી (જયંત પંડ્યા) – પ્ર. સંસ્કૃતિ, ૭૦૮, સાંકડી શેરી, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ૩. ૭૨, ૩. ૩૫. ૧ કવિનાં છાંદસ, અછાંદસ કાવ્યો અને થોડાંક (સંસ્કૃત, અંગ્રેજીમાંથી) અનૂદિત કાવ્યોનો સંગ્રહ.

ઇઓ (પ્રવીણ દરજી) – રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ૩. ૯૨, ૩. ૬૫. ૧ કવિની ૬૦ અછાંદસ કાવ્યકૃતિઓ.

ઇન્ડિયા, ઇન્ડિયા (નટવર ગાંધી) – ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, પૃ.૧૩૫, ૩. ૧૫૦. ૧ વિવિધ વિષયો પરનાં ૫૧ સોનેટકાવ્યો, અંતે કેટલીક નોંધો સાથે.

ઉપાન્ય (ઉશનસુ) – રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ૩. ૯૨, ૩. ૬૫ ૧ અધ્યાત્મ, ચિંતન, પ્રકૃતિ, પ્રણય, ગઝલો – એવા વિભાગો-અનુસાર મૂકેલાં ૭૮ છાંદસ, અછાંદસ, ગીત, સોનેટ, ગઝલ કાવ્યો.

એક મુઠ્ઠી આકાશ (સંપા. પ્રીતમ લખલાણી) – ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ૩. ૨૦૦૮, ૩. ૧૨૫ ૧ ‘અમેરિકાની ભૂમિમાં સ્થાયી થયેલા ‘કવિમિત્રોનાં’ કાવ્યોનો આ ત્રીજો સંપાદિત સંગ્રહ – એમાં ૧૨ કવિઓની ૧૨૫ જેટલી કાવ્યકૃતિઓ ગ્રંથસ્થ છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો (સંપા. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર ‘મધુરમ્’) – ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ૩. ૩૩૦, ૩. ૨૦૦. ૧ ગુજરાતી રંગભૂમિનાં લગભગ ઈ. ૧૮૬૪થી ૧૯૪૮ સુધીનાં નાટકોમાંનાં ગીતોનું સંપાદન. ૪૪ ‘કવિ’નાટ્યકારોનાં ગીતોને સમાવતા આ સંપાદનના આરંભે અભ્યાસલેખ તથા પરિશિષ્ટોમાં નાટ્યકાર-સૂચિ, કવિવાર ગીતોની પ્રથમ પંક્તિ અનુસારની સૂચિ તેમજ સર્ળંગ પ્રથમ-પંક્તિ-અનુસાર સૂચિ.

ગ્રીન બેલ્ટ (પ્રવીણ દરજી) – ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ૩. ૪૦, ૩. ૨૫. ૧ ૨૨ અછાંદસ કાવ્યો.

જલસાઘર (સુરેશ દલાલ) – ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬,

૩. ૨૬૪, ૩. ૨૦૦ ૧ પોતાના ૪૦ જેટલા સંગ્રહોમાંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યોનો સંચિત-સંગ્રહ.

તડકો તારો પ્યાર (દીપક બારડોલીકર) – પ્ર. લેખક, માન્ચેસ્ટર (યુકે), ૨૦૦૬, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૧૧૪, ૩. ૬૦ ૧ ગઝલકાવ્યો, મુક્તકો, અછાંદસ કાવ્યોનો સંગ્રહ.

તત્ક્ષણ (નરેન્દ્ર વેગડા) – પ્ર. ઇન્દુ વેગડા, જૂનાગઢ, ૨૦૦૬, ૩. ૬૪, ૩. ૩૦ ૧ ૬૫ ગઝલો.

નિતાંત (સુરેશ ઝવેરી ‘બેફ્રિકર’) – નાગરદાસ પબ્લિકેશન, મુંબઈ, ૨૦૦૫, વિ. આર. આર. શેઠ. ૩. ૧૪૪, ૩. ૧૨૫ ૧ ૧૦૨ ગઝલો અને મુક્તકો.

ફૂલડોં વૈણી વૈણી થાળ ભર્યો (સંપા. પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી) – પ્ર. લેખક, હિંમતનગર, ૨૦૦૩, ૩. ૧૨૮, ૩. ૬૦. ૧ ઇડર-ભીલોડા વિસ્તારનાં લોકગીતો – અભ્યાસલેખ તથા ટિપ્પણો, નોંધો સાથે.

બાલમુકુન્દ દવે – કાવ્યવિશેષ (સંપા. સુરેશ દલાલ) – ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, બીજી સંવર્ધિત આ. ૨૦૦૬, ૩. ૭૦, ૩. ૫૦ ૧ બાલમુકુન્દ દવેનાં કાવ્યોમાંથી ચયન – અભ્યાસલેખ તથા પ્રકાશ વેગડે કરેલી) અભ્યાસ-સૂચિ સાથે.

ભીનાશના હસ્તાક્ષર (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) – ક્રિટોન પ્રકાશન, ૧૦૧, સ્ટેટ્સ એવન્યૂ, મકરપુરા રોડ, વડોદરા, ૨૦૦૫. ૩. ૧૨૦, ૩. ૯૦. ૧ ૧૧૦ ગઝલકાવ્યો.

મનડામાં મોતી બંધાણું (સંપા. જયંત પાઠક, સનતકુમાર મહેતા) – પ્ર. જ્યોતિ મુ. પારાશર્ય, ભાવનગર, ૨૦૦૫. વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૩. ૨૦૦, ૩. ૧૦૦ ૧ સદ્. મુકુન્દરાય પારાશર્યના સંગ્રહોમાંથી લીધેલાં તેમજ એમનાં અગ્રંથસ્થ રહેલાં કાવ્યોમાંથી સંપાદન – સનતકુમારના અભ્યાસલેખ સાથે.

રણનું ફૂલ (જનક રતિલાલ જાની) – પ્ર. લેખક, વલસાડ, ૨૦૦૬, કા. ૭૦, ૩. ૨૫ ૧ હાઈકુસંગ્રહ

વલસાડી હાઈકુ (સંપા. ઉશનસુ, મનોજ દરૂ, અમૃત દેસાઈ) – સંસ્કારમિલન, વલસાડ, ૨૦૦૬. કા. ૮૪, ૩. ૩૦ ૧ વલસાડના ૩૫ કવિઓનાં હાઈકુ.

વળાંક પર... (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - ક્રિટોન, વડોદરા, ૨૦૦૫, ૩. ૧૨૦, ૩. ૯૦. r ગઝલકાવ્યો

વાર્તા

ઘટનાલોક (રાધેશ્યામ શર્મા) - રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૧૮, ૩. ૮૦ r ૨૫ વાર્તાઓનો સંગ્રહ - પુસ્તકને અંતે, આ વાર્તાઓ વિશેનાં અભ્યાસીઓનાં લખાણો સાથે.

પેન્ડોરાના પટારામાંથી કેટલીક ગ્રીક દંતકથાઓ (દીપક મહેતા) - નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૫. કા. ૧૨૦, ૩. ૬૦ r ગુજરાતીમાં પુનઃકથન પામેલી ૨૮ ગ્રીક દંતકથાઓ પ્રવેશદ્વાર (દીવાન ઠાકોર) - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૫૨, ૩. ૮૦ r લેખકની ૨૦ ટૂંકી વાર્તાઓ.

બ્રેમ્બલ બુશ (પ્રફુલ્લ દેસાઈ) - સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૦૬, ૧૨૮, ૩. ૭૦ r લેખકની ૧૮ ટૂંકી વાર્તાઓ.

શતરૂપા (સંપા. શરીફા વીજળીવાળા) - ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, ૩. ૩૭૬, ૩. ૨૨૫ r ગુજરાતીની નારી-વિષયક વાર્તાઓમાંથી ૩૮ વાર્તાઓનું સંપાદન - આરંભે 'સ્ત્રી : સમાજમાં અને સાહિત્યમાં' નામના દીર્ઘ અભ્યાસલેખ ઉપરાંત પરિશિષ્ટોમાં - નારીવાદ, સ્ત્રી વિષયક ધાર્મિક માન્યતાઓ, સ્ત્રી કેમ લખી ન શકી ? વિશેની નોંધોનો પરિચય, નારીકેન્દ્રી વાર્તાઓની યાદી, સંદર્ભગ્રંથો.

નવલકથા

આંધીનો ઉજાસ (જય ગજજર) - રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૬; કા. ૩૫૮, ૩. ૧૯૦ r નવલકથા

કદી નહીં છોડું (લાભશંકર ઠાકર) - રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫; ૩. ૧૪૩, ૩. ૯૦ r લેખક પોતાની 'નવલકથાઓ'ની યાદીમાં આને 'ફિક્શન' કહે છે.

કુંવારાં સમણાં (નવીન કા. મોદી) - શબ્દલોક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, કા. ૧૪૭, ૩. ૮૦ r 'કુંવારાં સમણાં' અને 'સદા સુહાગણ' એમ બે લઘુનવલો.

વિષનો પ્યાલો (નવીન વિભાકર) - ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૨૦, ૩. ૮૦ r નવલકથા

નાટક

અચ્છત્યામા (મધુ રાય) - અસાઇત, ઊંઝા, ૨૦૦૫, ૩. ૭૨, ૩. ૪૦ r ૫ એકાંકી નાટકો.

આપણું એવું (મધુ રાય) - અસાઇત, ઊંઝા, ૨૦૦૫, ૩. ૯૨, ૩. ૫૦ r ૭ એકાંકી નાટકો.

પાનકોર નાકે જઈ (મધુ રાય) - અસાઇત, ઊંઝા, ૨૦૦૪, ૩. ૫૬, ૩. ૩૦ r ત્રિઅંકી નાટક.

મત્સ્યવેધ (ચિનુ મોદી) અસાઇત, ઊંઝા, ૨૦૦૫, ૩. ૬૪, ૩. ૭૦ r જૂનાં-નવાં ૭ પદ્યનાટકો.

નિબંધ, સંસ્મરણ, આત્મકથન

ઝલકકિશોરી (સુરેશ દલાલ) ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૧૬, ૩. ૯૦ r નિબંધો

મુકામ શાંતિનિકેતન (પુ. લ. દેશપાંડે - અનુ. અરુણા જાડેજા) - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬. ૩. ૧૮૮, ૩. ૧૦૦. r શાંતિનિકેતનમાં બંગાળી-અધ્યયન અને નિવાસ દરમિયાનનાં સંસ્મરણો - રોજનીશી, સ્વાધ્યાય, લેખો રૂપે - એનો ગુજરાતી અનુવાદ.

વિવેચન

આપણાં કાવ્યરત્નો : ઉઘાડ અને ઉજાસ (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૭૬, ૩. ૧૧૦ r દલપતરામથી શેખાદમ સુધીના કવિઓમાંથી ૪૪ની કાવ્યકૃતિઓના આસ્વાદોનો સંચય

તાણાવાણા (હેમંત ધોરડા) - હલક ફાઉન્ડેશન, ૧૨ ઇન્દ્રપ્રસ્થ, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૭૫, ૩. ૧૦૦ r ગઝલ સ્વરૂપ વિશે તેમજ ગઝલકારો/ગઝલ સંગ્રહો / ગઝલ કૃતિઓ વિશેના લેખો. (એમાં એક લેખ 'મરીઝ') નામના નાટક વિશે છે).

થિયેટર નામે ઘટના (હસમુખ બારાડી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૨૦૦, ૩. ૧૨૦ r થિયેટર અને નાટક વિશે સૈદ્ધાન્તિક, ચર્ચાલક્ષી, વિશ્વ રંગભૂમિથી ગુજરાતી નાટક રંગભૂમિ વિશે ઇતિહાસલક્ષી ચર્ચા સમાવતું પુસ્તક - અંતે શબ્દસૂચિ સાથે.

પ્રતિબદ્ધ (ભરત મહેતા) - પ્ર. લેખક, વડોદરા, ૨૦૦૫, વિ. રાવલ પબ્લિકેશન, પાટણ. ૩. ૨૪૦ ૩. ૨૦૦ r દલિત-સંવેદનાને વાચા આપતી ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વની સાહિત્યકૃતિઓ વિશેની સમીક્ષાઓ અને લેખો

જયંત ખત્રી (વિનોદ ગાંધી) - પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ૩. ૧૩૬, ૩. ૮૫ r જયંત ખત્રી વાર્તાકાર, અને એમની વાર્તાઓ વિશેના લેખો.

વિતાનમ્ (મધુસૂદન મ. વ્યાસ) – પ્ર. લેખક, મોડાસા, ૨૦૦૫, વિ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ. ડે. ૧૬૦, રૂ. ૧૦૦. ૧ સંસ્કૃત સાહિત્ય વિશે અભ્યાસલેખો અને સમીક્ષાઓ તથા કેટલાક સંસ્કૃત, અંગ્રેજી લેખોના અનુવાદ

શિવકુમાર જોશીનાં નાટકોનાં નારીપાત્રો (કપિલા પટેલ) – પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, વિ. શબ્દલોક, અમદાવાદ. કા. ૧૪૪, રૂ. ૯૦ ૧ નારીપાત્રો વિશેના લેખો

સાહિત્ય : તેજ અને તાસીર (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) – પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા. ૧૮૪, રૂ. ૧૦૦ ૧ ૨૧ વિવેચનલેખો

સાહિત્ય : પ્રભાવ અને પ્રતિભાવ (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) – પ્ર. લેખ, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિ. આદર્શ, અમદાવાદ, કા. ૨૦૮, રૂ. ૧૦૦. ૧ વિવેચનલેખો

અન્ય

કરાવવિદે ગ્રંથારવિદમ્ (સંપા. કિશોર શુક્લ, બિપિન શાહ) – મોડાસા બ્રધરહૂડ લાયબ્રેરી, મોડાસા, ૨૦૦૬, પૃ. ૧૧૪, ૧ ગ્રંથ અને ગ્રંથાલય વિશે વિવિધ લેખોના વિચારો, લેખો કલ્યાણકારી લીમડો (ઈશ્વર કૃષિકાર) – ટ્રી લવર્સ ફાઉન્ડેશન, વડોદરા, ૨૦૦૦, ડે. ૭૮, રૂ. ૧૫ ૧ લીમડાની પર્યાવરણ, ઔષધ, ઉદ્યોગ-લક્ષી મહત્તા આલેખતું માહિતી અને વિચારલક્ષી પુસ્તક

કંકાવટી (સંપા. શરીફા વીજળીવાળા, બકુલ ટેલર) – કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, ૨૦૦૬, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૬૦ ૧ 'કંકાવટી'ના વિદાયઅંક રૂપે, એના સંપાદક રતિલાલ 'અનિલ'ની દીર્ઘકાલીન સંપાદન-સેવા, સાહિત્યસેવા વિશે વિવિધ લેખોના સંસ્મરણલેખો.

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ : ૫ (સંકલન બળવંત ક. પારેખ) – પ્ર. પારેખ માર્કેટિંગ, મુંબઈ, ૨૦૦૬, ડે. ૧૪૮, For Private use only ૧ કવિતા તેમજ મનોવિજ્ઞાન, મનોચિકિત્સા અને ઉપચાર, સ્વાસ્થ્ય, Semantics વગેરે વિશેનાં, સંપાદકના વાચનમાંથી પસંદ થઈને આવેલાં લખાણોનો સંચય – એનો પાંચમો ગ્રંથ.

ગાંધીજી, ચેપ્લિન અને હું (જયંતિ પટેલ) – પ્ર. નીલેશ પટેલ, મુંબઈ, ૨૦૦૫, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૨૫૬, રૂ. ૧૨૫ ૧ ગાંધીજી અને ચેપ્લિનના વ્યક્તિત્વ અને વિચારણા વિશેનો અભ્યાસ

નવલગ્રંથાવલિ ખંડ : ૧ (સંપા. રમેશ મ. શુક્લ) – યુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત, ૨૦૦૬, ડે. ૩૫૨, રૂ. ૩૦૦ ૧ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ૧૮૯૧માં કરેલા, નવલરામનાં સર્વ

લખાણોના પ્રથમ સંગ્રહ નવલગ્રંથાવલિ (૪ ખંડ) ને આધારે સંશોધિત આવૃત્તિનો નવલરામની સર્જનાત્મક કૃતિઓને સમાવતો પહેલો ખંડ – સંપાદકના લેખ સાથે

પરિચય – પુસ્તિકા : – અલ્લાઈમરની વ્યાધિ – ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ; ખલીલ જિબ્રાન – માવજી કે. સાવલા; પાતંજલ યોગદર્શન – યોગેશ પટેલ; મકરંદ દવે – અશોક વૈદ્ય; સુનામી – ડૉ. સુશ્રુત પટેલ; આઈન્સ્ટાઈનનું વિજ્ઞાન- જગત – જે. જે. રાવળ; માનસિક રોગોની ઉપચારપદ્ધતિ – હર્ષિદા પંડિત; બેગમ અખ્તર – બટુક દીવાનજી; ગીત-વર્ષા – સં. સુરેશ દલાલ; વૃદ્ધાવસ્થા માટેનું આર્થિક આયોજન – રમેશ બી. શાહ; ગુજરાતની જળસમસ્યા – જય નારાયણ વ્યાસ; જોતીરાવ કુલે – સંજય ભાવે; માહિતી મેળવવાનો અધિકાર – યાસીન દલાલ; શબ્દ : નવરાત્રિનો ગરબો – સં. સુરેશ દલાલ; અમૃત ઘાયલ – વિનોદ જોશી; નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા – અમૃત ગંગર; યુનિફોર્મ સિવિલ કોડ – દિનેશ શુક્લ; સંતૂરવાદન – સ્નેહલ મુઝુમદાર; અવતરણની અત્તરદાની – સં. દીપક મહેતા; કમરનો દુખાવો – ડૉ. કેતન ઝવેરી; મુંબઈની ઉપનગરીય રેલ સેવાઓ – અરવિંદ ગડા; પુસ્તકોનું ગામ (હે-ઓન-વાય) – મહેશ દવે; વિખ્યાત મ્યુઝિયમ્સ – જયા મહેતા; પ્રકા. પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, ચર્ની રોડ, મુંબઈ, ૨૦૦૫. દરેક પુસ્તિકાનાં પૃષ્ઠ આશરે ૪૮, કિંમત રૂ. ૧૦. વર્ષની ૨૪ પુસ્તિકાઓ રૂ. ૨૦૦.

પરિપ્રશ્ન (પ્રવીણ દરજી) – રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૦૫, કા. ૧૬૬, રૂ. ૮૫ ૧ વિચારલક્ષી ટૂંકાં લખાણો.

પર્યાવરણવાદ : રાજકારણ, ઇકોલોજી અને વિકાસ (પ્રવીણ ન. શેઠ, અનુ. સુધા મહેતા) – ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, ડે. ૩૪૪, રૂ. ૨૦૦ ૧ લેખકના અંગ્રેજી પુસ્તક 'એન્વિરોન્મેન્ટાલિઝમ – પોલિટિક્સ, ઇકોલોજી એન્ડ ડેવલપમેન્ટ'નો અનુવાદ.

પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યા અને કલા (જોરાવરસિંહ જાદવ) – પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ડે. ૨૦૦, રૂ. ૧૨૫ ૧ પ્રાચીન ભારતની ચૌદ વિદ્યાઓ અને ચોસઠ કલાથી આરંભાતા, લૌકિક વિદ્યા-કળાઓનો પરિચય આપતા, ૨૨ લેખોનો સંગ્રહ.

ફૂટપાથી બોધબોતેરા (માવજી કે. સાવલા) – રન્નાદે, Future Of Forest is Future of Family (Ishwar Krusikar, Sharad Candra Maheshwari) – ટ્રી લવર્સ ફાઉન્ડેશન, વડોદરા, ડે. ૪૦, રૂ. ૨૦ ૧ પર્યાવરણ માટે અને માનવજરૂરિયાત માટે વનો અને વૃક્ષોની ઉપકારકતા બતાવતી

પુસ્તિકા. અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૭૨, રૂ. ૫૦. ૧ રોજબરોજના જીવનને લક્ષ્મી ટૂંકી વિચાર-સામગ્રીનો સંગ્રહ
બાળકો કઈ રીતે શીખે છે ? સારાનુવાદ (ડૉ. કિરણ શર્મા) - વિચારવલોણું પરિવાર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૫, રૂ. ૫૬, રૂ. ૩૦ ૧ જહોન હોલ્ટના 'હાઉ ચિલ્ડ્રન લર્ન'નો સારાનુવાદ.
બોન્સાઈ : વામનવૃક્ષ (બાલકૃષ્ણ જોશી, ઈશ્વર કૃષિકાર) - ટ્રી લવર્સ ફાઉન્ડેશન, ૩૩ નીલકમલ સોસાયટી, નિઝામપુરા, વડોદરા-૨, ૨૦૦૪, રૂ. ૮૦, રૂ. ૫૦ ૧ બોન્સાઈ વિશે ને એના ઉછેર વિશે માહિતી-માર્ગદર્શન આપતી પુસ્તિકા.
મનનાં મોરપિચ્છ (દિનેશ પંચાલ) - ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૦૨, રૂ. ૭૦ ૧ વિવિધ વિષયો પરનાં, વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયેલાં ૩૩ વિચારલક્ષી લખાણો
મૂલ્યો અંગે નહેરુ (કનુભાઈ જાની) - પ્ર. મધુબહેન જાની, ૬, ઘોષા સોસાયટી, અમદાવાદ-૫૪, ૨૦૦૫, કા. ૪૮, રૂ. ૨૫

૧ વ્યાખ્યાન-પુસ્તિકા
સંસ્કારનું શ્રીફળ (હરિભાઈ કોઠારી) - ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૦૪, રૂ. ૭૦. ૧ વિવિધ વિષયો પરનાં જીવનલક્ષી લખાણો
સામયિક લેખ સૂચિ (સંપા. રમણ સોની) - પ્રત્યક્ષ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૦૬, રૂ. ૧૫૨, રૂ. ૩૮ ૧ ૧૯૯૬-૨૦૦૦ દરમિયાન વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા ૪૦૦૦ જેટલા લેખોની વિષયવર્ગીકૃત અકારાદિક્રમે સૂચિ, લેખકસૂચિ સાથે.
સૂર્યનું મૂળ (પ્રવીણ દરજી) - ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૦૬, કા. ૧૪૪, રૂ. ૭૦ ૧ વિવિધ વિષયો પરનાં વિચારલક્ષી ૪૨ લખાણો.
સેવાગ્રામથી શોધગ્રામ (અનુ. પ્રકાશ સી. શાહ) - મુંબઈ સર્વોદય મંડળ, મુંબઈ, ૨૦૦૬, રૂ. ૪૦, રૂ. ૧૦ ૧ અભય બંગાના મરાઠી વ્યાખ્યાન-લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ.

આ અંકના લેખકો

અનિલા દલાલ : ૩૩, પ્રોફેસર્સ કોલોની, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૮
શરીફા વીજળીવાળા : વિદ્યાર્થિની છાત્રાલય, એમટીબી કોલેજ કેમ્પસ, અઠવા લાઈન્સ, સુરત - ૩૯૫૦૦૧
ડંકેશ ઓઝા : ૧૦૩, ઓમ્ એવન્યુ, દિવાળીપુરા, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૫
જિજ્ઞા વ્યાસ : કોલેજ કેમ્પસ, આર્ટ્સ કોલેજ, વ્યારા (દ.ગુજ), ૩૯૪ ૬૫૦
રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૨૨
ભરત મહેતા : ૧૧૭, સુરભિ એવન્યુ, સેન્ટ જોસેફ સ્કૂલ સામે, વડોદરા - ૩૯૦૦૦૨
રશીદ ખીર : ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા - ૩૯૦૦૧૯
રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, વડોદરા - ૩૯૦૦૧૫
પન્ના ત્રિવેદી : ગુજરાતી વિભાગ, આર્ટ્સ ફેકલ્ટી, મ સ યુનિવર્સિટી, વડોદરા - ૩૯૦૦૦૨
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફલેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫

- ∇ ૨૦૦૫ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યવિષયક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊહાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ, અનુસાર અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ-અનુસાર, અકારાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.
- ∇ આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે - શીર્ષકનામ ને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.
- ∇ ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ / લેખશીર્ષક - (લેખક / અનુ. / સંપાદક નામ) - સમીક્ષક / આસ્વાદક / વિવેચક. સામયિકનામ, માસ, પૃષ્ઠ (-થી-)
- ∇ સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિકમે) : અર્થાત્, એતદ્, ઉદ્દેશ, કવિ, કવિતા, કવિલોક, કંકાવટી, કુમાર, ખેવના, તથાપિ, તાદર્થ્ય, ધબક, નવનીતસમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઇમેજ, વહી, વિ, શબ્દસૃષ્ટિ, સમીપે, હયાતી.
- ∇ આ અંકમાં કવિતાથી નિબંધ સુધીનાં સ્વરૂપોને આવરતી સૂચિ છે. બાકીનાં સ્વરૂપો અંગે આવતા અંકમાં.

- સંપાદક

૧.૧ કવિતા-કૃતિ : આસ્વાદ

ઊભા રહ્યા ! (હર્ષદ ત્રિવેદી) - ભૂપતરાય ઠાકર, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૪૨-૪૪
 અજાણ્યા ગામને પાદર (રઘુવીર ચૌધરી) - વિનોદ જોશી, કવિલોક, મે-જૂન, ૩૫-૩૬
 અજાયબ લાગે છે (રમણીક સોમેશ્વર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ખેવના, માર્ચ, ૨૫-૨૬
 અદીકો સંગાથ (મકરંદ દવે) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૨૯૭-૨૯૮
 અધૂરો કંપિત કાંડ (રમણીક સોમેશ્વર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ફાર્બસ ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૮૧-૮૪
 અન્ન હરખાતા રહ્યા (હિતેન આનંદપરા) - સતીન દેસાઈ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૦-૪૧
 અસ્તિત્વ (પ્રીતમ લખલાણી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિતા, એપ્રિલ-મે, ૨૮-૩૦
 અહીં (જયન્ત પારેખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, સમીપે, ડિસે., ૯૬-૯૮
 આકળ વિકળ આંખકાન (રમેશ પારેખ) - વિનોદ જોશી, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૪-૩૫
 આપો (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) - હાસ્યદા પંડ્યા, તાદર્થ્ય, મે, ૪૧-૪૪
 આષાઢના પ્રથમ દિવસે (ઉદયન ઠક્કર) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૧૨-૧૪
 એક પ્રેમગીત (રવીન્દ્રનાથ) - ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૨૮-૩૦

એક વૃક્ષ જંગલમાંથી શહેર ભણી (યશવંત ત્રિવેદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, નવે., ૧૫૨-૫૩
 ઓ આગિયા ! (સુંદરજી બેટાઈ) - વિરંચિ ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૪૩-૪૬
 ક્યાંય પણ ગયો નથી (સુરેશ દલાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિતા, જાન્યુ. ૧૪-૧૫
 ગધીડો (ઇન્દ્ર શાહ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૯-૩૦
 ગૂંચળાની સમજ (ભૂપેન્દ્ર શેઠ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૮-૨૨
 ઘરમાંથી રમતી એકલતાને (નીલેશ રાણા) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિતા, જૂન-જુલાઈ, ૩૨-૩૩
 ઘંટીપડ (ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૪૭-૪૯
 જ્યારે ચાહો (ચન્દ્રકાન્ત શેઠ) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જૂન, ૩૯-૪૧
 જેસલમેર (ગુલામમોહમ્મદ શેખ) - વિનોદ જોશી, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૨-૩૩
 તડકો (રામપ્રસાદ શુક્લ) - વિરંચિ ત્રિવેદી, ઉદ્દેશ, મે, ૩૮૪-૩૮૫
 તારા વિના (સુરેશ દલાલ) - વિનોદ જોશી, કવિતા, એપ્રિલ-મે, ૧૬-૧૮
 તો જાણું ! (સુરેશ દલાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૭-૩૯

દવાખાનેથી ઘેર (પ્રિયકાન્ત મણિયાર) - લાભશંકર ઠાકર, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૧૯-૨૨૩

દુનિયા સામે ઠગ (અઝીઝ ટંકારવી) - સતીન દેસાઈ, કવિલોક, મે-જૂન, ૩૭-૩૮

દ્રોણ (અરુણ કોલટકર) - મહેશ દવે, કવિતા, જાન્યુ. ૨૭-૩૨

ધોમ ધખ્યાની વેળા (રાજેન્દ્ર શાહ) - વિરંચિ ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૪૫-૪૮

નગરજનો (રામુ પટેલ ડરણકર) - તુષાર વ્યાસ, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૪૫-૪૮

નભ વચ્ચે આ ક્યો ખલાસી (ઉષા ઉપાધ્યાય) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૩૯-૪૦

નયણાં (વેણીભાઈ પુરોહિત) - રેખા ટી. ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૧-૨૨

નહીં સંત કે સાંઈ (જયન્ત પાઠક) - વિનોદ જોશી, કવિતા, જૂન-જુલાઈ, ૧૮-૧૯

નિસર્ગ-યુવરાજ (ઉમાશંકર જોશી) - જયન્ત પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૧૧-૧૨

ને એને ખબર પડે ના ? (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - સુમન શાહ, ખેવના, ડિસે., ૨-૫

પર્વતને નામે પથ્થર (ચિનુ મોદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, ખેવના, ડિસે., ૩૭-૩૮

પછી (પ્રબોધ ર. જોશી) - દિનેશ દેસાઈ, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૮૫-૮૬

પાણી (યોસેફ મેકવાન) - હસમુખ પાઠક, પરબ, ઓગસ્ટ, ૪૭-૫૦

પ્રિયે (યોસેફ મેકવાન) - અઝીઝ ટંકારવી, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪૭-૪૮

ભણકારા (બ. ક. ઠાકોર) - વિનોદ જોશી, કવિલોક, સપ્ટે.-ઓક્ટો., ૩૪-૩૫

માણસ હતો માણસ (સુધીર પટેલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૮-૧૯

મીરાંનાં ત્રણ પદો (નિરંજન ભગત) - પરબ, જુલાઈ, ૩૨-૩૬

મોરછાપ પરવાનો (મકરંદ દવે) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, વિ. જૂન, ૨૭-૨૮

મૃત્યુ ગંગાજળિયું દે (એસ. એસ. રાહી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૪-૩૫

યે જિંદગી (નિદા ફાઝલી) - હરીશ ખત્રી, ઉદ્દેશ, જૂન, ૪૩૦-૪૩૧

રમ્ય આ એકાંત (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - વિનોદ જોશી, પરબ, ડિસે. ૨૯-૩૧

રાત તો જુઓ (અમૃત ઘાયલ) - વિનોદ જોશી, પરબ, જાન્યુ. ૩૩-૩૫

રેટ રેસ (મનસુખ વાઘેલા) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૩

રોકો (સુમન અજમેરી) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૭-૨૮

રોશની કે ફરિશ્તે (નિદા ફાઝલી) - રમેશ પારેખ, પરબ, માર્ચ, ૨૮-૩૦

લીલ લપાઈ બેઠી (સુરેશ દલાલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, ફાર્બસ ત્રૈમા. જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૪૪-૧૪૫

લે આ મારી જાત ઓઢાડું તને (ખલીલ ધનતેજવી) - વિનોદ જોશી, પરબ, ઓક્ટોબર, ૪૨-૪૪

વરસાદ ભીંજવે (રમેશ પારેખ) - જુઓ : 'આકળવિકળ આંખકાન...'

વૃક્ષ નથી વૈરાગી (ચંદ્રેશ મકવાણા) - તુષાર વ્યાસ, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૪૫-૪૮

શબ્દો (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) - રાધેશ્યામ શર્મા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૧૧-૧૩

શીખ (ધીરુ પરીખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, ઓક્ટો. - ડિસે. ૨૨૪-૨૫

સંવાદ કરું (એસ. એસ. રાહી) - ભૂપતરાય ઠાકર, તાદર્થ્ય, નવે. ૪૫-૪૬

સ્મૃતિ : ૧ (બાબુ સુથાર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ફાર્બસ ત્રૈમા., જાન્યુ-માર્ચ, ૧-૨

સ્નેહ સંવાદની ગઝલ ગીતા (એસ. એસ. રાહી) - ભૂપતરાય ઠાકર, ઉદ્દેશ, મે, ૩૯૪

સ્વપ્ન (કેન બ્રયાન) - અભિજિત વ્યાસ, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૧૨-૧૩

હૃદય લખે, મન માણે (એસ. એસ. રાહી) - યોસેફ મેકવાન, વિ. માર્ચ, ૧૫-૧૬

હસ્તાક્ષર (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ સપ્ટે., ૨૫-૨૬

હાથ મેળવીએ (નિરંજન ભગત) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ. ઓગસ્ટ, ૧૭-૧૮

હૈયાની વાત (મકરંદ દવે) - નીતિન વડગામા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૩-૩૫

૧. ૨. કવિતા-સંગ્રહ : સમીક્ષા

ઊંઝાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૯-૩૦

અજવાળું સુરતનું (સં. નયન હ. દેસાઈ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૮-૭૯

અનુનય (જયન્ત પાઠક) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૩૨-૧૩૫

અમેરિકા, અમેરિકા (નટવર ગાંધી) - ધીરુ પરીખ, કુમાર, ઓક્ટો., ૭૫૬-૭૫૭

અવઢવ (વિજય રાજ્યગુરુ) - યશવંત કડીકર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૬

અચત્ય (ઉશનસુ) - વિનોદ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૦૪-૧૦૮

અચત્યનાં પર્ણ (શંભુપ્રસાદ જોશી) - નવનીત જાની, પરબ, જૂન, ૬૯-૭૦

અંતરીક્ષ (જયન્ત પાઠક) - દક્ષા વ્યાસ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૨-૩૬

આતિશની ઉષ્મા (આતિશ પાલનપુરી)

- હરીશ વટાવવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૩૬-૩૭
- રતિલાલ સથવારા, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૩૮-૪૧

એકરૂપ (હરજીવન દાફડા)

- કેસર મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૪૯-૫૨
- *કેસર મકવાણા, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૫-૪૦
- પ્રવીણ ગઢવી, હયાતી, માર્ચ-જૂન, ૬૧-૬૪
- સતીન દેસાઈ, કવિલોક, જાન્યુ., ફેબ્રુ. ૩૬-૩૮
- સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ જુલાઈ, ૩૩-૩૫

એકાન્તિકી (હસમુખ પાઠક) - નલિન રાવળ, પરબ, ફેબ્રુ. ૫૧-૫૮

- દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૦-૩૧

એમ પણ બને (મનોજ ખંડેરિયા, સં. નીતિન વડગામા) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૩-૮૪

કમળપૂજા (સુરેન ઠાકર 'મેહુલ') - રમેશ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૬૫-૬૯

કલિંગ (અશોકપુરી ગોસ્વામી) - પુરુરાજ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૮૬-૯૦

ક્યાં છે સૂરજ ? (દલપત ચૌહાણ) - આલોક ગુપ્તા, પરબ, જૂન, ૬૫-૬૮

ક્યાંય પણ ગયો નથી (મનોજ ખંડેરિયા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૯

કાલાખ્યાન (ચિનુ મોદી) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.,-માર્ચ, ૩૨-૩૬

કિરણો ઢળતાં સૂરજનાં (જમિયત પંડ્યા) - મધુ કોઠારી, મોનો ઈમેજ, ઓગસ્ટ, ૯-૧૦

કોમેડી-પેરેડી (મહેશ ધોળકિયા)

- રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૨-૨૩

- હિમાંશી શેલત, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૭૫-૭૮

ગઝલને વળાંકે (ઉશનસુ) - રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૭-૮

ઘટમાં ઝાલર બાજે (ઉજમશી પરમાર) - વિનોદ ગાંધી, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૨-૧૪

ચીસ (પ્રવીણ દરજી) - પ્રદીપ જોશી, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૫-૧૭

ચૂંટેલાં ભજન (સં. નરોત્તમ પલાણ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૮-૯૦

ચૂંટેલી કવિતા - ઉમાશંકર જોશી : (સં. ભોળાભાઈ પટેલ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૫-૮૬

ચૂંટેલી કવિતા - લાભશંકર ઠાકર : (સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૭-૮૮

ચૂંટેલી કવિતા - સુંદરમ્ : (સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૬-૮૭

છલોછલ (મધુ કોઠારી) - યોસેફ મેકવાન, કવિ, એપ્રિલ, ૧૪-૧૬

છેલ્લો વળાંક (ઉશનસુ) - ધીરુ પરીખ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૨૮-૩૩

- દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે. ૨૭-૨૮

જટાયુ (સિતાંશુ યશશંકર) - સતીશ વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૬૫-૧૬૭

ટોળાં, અવાજ ઘોંઘાટ (લાભશંકર ઠાકર) - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે, ૧૮૨-૧૮૫

તલપ (એસ. એસ. રાહી) - હર્ષદેવ માધવ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ. ૩૨

તિરાડનો વૈભવ (રિષભ મહેતા) - સતીન દેસાઈ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૬-૩૮

નકશાનાં નગર (ચિનુ મોદી) - ધ્વનિલ પારેખ, પરબ, મે, ૭૪-૭૬

નદી ચાલીસા (બાબુ સુથાર) - મનીષા દવે, તથાપિ, સપ્ટે-નવે., ૪૪-૫૧

પગલાં તળાવમાં (અશોક ચાવડા)

- નવનીત જાની, પરબ, જૂન, ૭૦
- સતીન દેસાઈ, તાદર્થ્ય, સપ્ટે. ૩૩-૩૭

પગેરું (અરવિંદ વેગડા) - હરીશ મંગલમ્, પરબ, જુલાઈ, ૭૪-૭૭

પંખીઓ જેવી તરજ (ભરત વિઠ્ઠા) - કેસર મકવાણા, ફાર્બસુ ત્રેમા., જાન્યુ.-માર્ચ ૩૫-૪૦

પ્રતિબિંબ (સલીમ વડિયા) - વિનોદ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૬૫-૬૮

પદ્મનિદ્રા (રામચન્દ્ર પટેલ) - પિનાકિની પંડ્યા, પરબ, માર્ચ, ૫૬-૬૦

પીડાપર્યન્ત (સ્નેહી પરમાર) - નવનીત જાની, પરબ, માર્ચ, ૬૫

ફલાવરવાઝ (સં. પ્રીતમ લખવાણી) - મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, જાન્યુ., ૧૩-૧૪

ફૂલદાન (વાલ્મીક મહેતા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૫

બૃહત્ ગુજરાતી કાવ્યસમૃદ્ધિ (સં. સુરેશ દલાલ)

- નવનીત જાની, પરબ, જાન્યુ., ૬૪
- દીપક મહેતા, કવિતા, જાન્યુ., ૧૮-૧૯

મથામણ (સાહિલ પરમાર) - નવનીત જાની, પરબ, માર્ચ, ૬૪-૬૫

મન ચીતરીએ (મુકુન્દ પરીખ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૮

મહેફિલે જામ (સં. પ્રફુલ્લ ભારતીય, અન્ય) - અનંતરાય દવે, મોનો ઇમેજ, ઓગસ્ટ, ૧૧-૧૨

માછલીની આંખોમાં આકાશ (સતીશ ડણાક)

- દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૪-૪૭
- મધુ કોઠારી, મોનો ઇમેજ, ઓક્ટો., ૧૭-૨૦
- હરીશ વટાવવાળા, વિ. નવે., ૨૯-૩૦

મુલ્લાની રમૂજ (મહેશ ટંકારવી) - રશીદ મીર, ધબક, માર્ચ, ૨૩

મેં કમિટ કર્યું છે, શું ? (લાભશંકર ઠાકર) - રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, જાન્યુ.-માર્ચ, ૭૩-૭૬

મૃગજળનું સરનામું (સતીશ ડણાક) - હરીશ વટાવવાળા, તકાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૫-૨૯

રણમાં તરાપો (જગદીશ ભટ્ટ) - ધર્મેન્દ્ર માસ્તર, પરબ, જુલાઈ, ૭૭-૭૮

રામવિવાહ આખ્યાન (સં. બળવંત જાની) - અરુણ કક્કડ, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૧૧૩-૧૧૭

રાહબર (મહંમદ યુસુફ પટેલ 'અગમ') - રશીદ મીર, ધબક, ડિસે., ૪૮-૫૦

રેતીમાં પગલાંની લિપિ (હસમુખ પટેલ) - અનંતરાય દવે, મોનો ઇમેજ, ઓક્ટો. ૩૫-૩૬

લઘુ સામાખ્યાન (સં. સાંકળચંદ પટેલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૩૬

લીલેરો ઢાળ (પ્રિયકાન્ત મણિયાર) - ઉષા ઉપાધ્યાય, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૪૨-૧૪૫

લહેરખી (સં. સુરેશ દલાલ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૮-૪૯

વમળનાં વન (જગદીશ જોશી) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૨૫-૧૩૧

વળાંકે વળાંકે (રસિક પંડ્યા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૦-૪૧

વિતાન સુદ બીજ (રમેશ પારેખ) - સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૯૫-૨૦૩

શબ્દ (જયન્ત ક. દેસાઈ) - રમણભાઈ પ્રજાપતિ, કવિ, ઓગસ્ટ, ૨૦-૨૨

શાંત કોલાહલ (રાજેન્દ્ર શાહ) - નલિન રાવળ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૪૦-૪૭

સાપફેરા (બાબુ સુથાર)

- મનીષા દવે, સમીપે, સપ્ટે., ૧૦૨-૧૦૯
- રાજેશ પંડ્યા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૭-૧૨
- રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, જાન્યુ.-માર્ચ, ૭૦-૭૩

હથેળી (ચિનુ મોદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે. ૫-૬

હથેળીમાં ચાંદની (નિરંજન દેસાઈ 'અમિયાન')

- ઉશનસૂ, મોનો ઇમેજ, જૂન, ૧૧-૧૨
- પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૩૪-૩૫

હયાતી (હરીન્દ્ર દવે) - નીતિન વડગામા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૧૧૬-૧૨૪

હરિ ચડ્યા હડકેટે (ધીરુ પરીખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદ્દેશ, સપ્ટે., ૭૦-૭૧

હવાને કિનારે (હરદ્વાર ગોસ્વામી)

- ગુણવંત ઉપાધ્યાય, તાદર્થ્ય, નવે., ૩૮-૪૨
- નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૭૧-૭૨
- સતીન દેસાઈ, કવિલોક, સપ્ટે.-ઓક્ટો., ૩૬-૩૮

હાથની હોડી (હર્ષદ ચંદ્રારાણા) - સતીન દેસાઈ, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૬-૩૮

હે સખી ! સોગંદ છે મારા તને (દિલીપ મોદી) - સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૩૦-૩૧

૧.૩ કવિતા : અભ્યાસ

અનેકમાર્ગી કવિતા સાથે - નીતિન મહેતા, પરબ, જુલાઈ, ૪૭-૬૭

અલ્પખ્યાત સંત કવયિત્રી પંખીબાઈ - રમેશ મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૧-૫૬

અલ્લર કવિ નામ્મલવરની કવિતા - ગોવિંદભાઈ રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૧૮-૩૧

કચરા મેરનો રાસડો : સાબરકાંઠાનો ? ના, બરડા (પોરબંદર) પંથકનો - લાભશંકર પુરોહિત, ફાર્બસ ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૮૫-૮૯

કબીરના કવિત્વની વિરલતા - હરીશ મંગલમ્, હયાતી, સપ્ટે., ૩-૫

કમલ વોરાનાં કાવ્યો વિશે - વિજય શાસ્ત્રી, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૪૫-૪૬

કવિતા અને અર્થ - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧-૩

કવિતા અને કલ્પના - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૩

કવિતા અને પ્રેરણા - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૩

કવિતા અને લોકપ્રિયતા - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, મે-જૂન, ૧-૩

કવિતા અને સત્ય - ધીરુ પરીખ, કવિલોક, સાપ્ટે-ઓક્ટો., -૩

કવિતા : રૂપાયનથી અર્થાયન - યજ્ઞેશ દવે, ઉદેશ, જૂન, ૪૩૪-૩૫

કવિતા વિશે મેથ્યુ આર્નોલ્ડ - હર્ષલ શાહ, કવિ, જૂન, ૯-૧૧

કાન્તનાં ખંડકાવ્યોમાં કરુણા વગરનો કરુણ - ચન્દ્રકાન્ત

ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૬-૪૮

ગઝલનું છંદવૈશિષ્ટ્ય - રવીન્દ્ર પારેખ, પરબ, જૂન, ૫૯-૬૪

ગઝલમાં છંદોવિધાન - રશીદ મીર, ધબક, સાપ્ટે. ૨-૧૫

ગુજરાતની પ્રથમ પ્રાકૃતકથા અને કવિતા - નરોત્તમ પલાણ,

ઉદેશ, ફેબ્રુ, ૨૭૦-૨૭૨

ગુજરાતની સમૃદ્ધ ભક્તિકવિતા - રમણલાલ જોશી, ઉદેશ,

માર્ચ, ૨૮૧

ગુજરાતી ગીતકાવ્યની ગતિવિધિ અને તેનો ભાવનિર્દેશ - ભગીરથ

બ્રહ્મભટ્ટ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૨૯-૩૦

(કવિ) ચંદ્રકાન્ત શેઠ - રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૨૧-૨૨

ચન્દ્રકાન્ત શેઠની કવિતા - ભોળાભાઈ પટેલ, પરબ, નવે.,

૪૧-૫૧

‘ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે’ વેદાન્ત પરક અર્થવાચનની દ્વિશામાં

- લાભશંકર પુરોહિત, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે., ૪૬-૫૭

જટાયુ : અર્થઘટન અને અવબોધ - રશ્મિ ગોહિલ, તાદર્થ્ય, નવે.,

૨૬-૩૭, ડિસે., ૧૯-૨૮

જટાયુ વિશેની બે રચનાઓ - પુરુરાજ જોશી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો.,

૨૭-૩૧

ટહુકે ટહુકે પીગળતા કવિશ્રી અનિલ જોશી - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પરબ,

જુલાઈ, ૩૭-૪૬

(કવિ) નાગજી અને તેના કુંડળિયા - અરુણ જોશી, ઉદેશ, ઓક્ટો.

૧૦૯-૧૧૨

પૃથ્વીસૂક્ત - અરુણ જોશી, ઉદેશ, મે, ૩૭૮-૩૭૯

ભજનભેદ હે ન્યારા - નાથાલાલ ગોહિલ, સમીપે, ડિસે.,

૯૯-૧૦૪

(કવિકટ) ભર્તૃહેઠ - યોગિની પંડ્યા, કવિ, ફેબ્રુ, ૧૯-૨૪

મકરન્દ દવેનું અધ્યાત્મદર્શન - સુમેધા મ. પંચોલી, પરબ, ફેબ્રુ.

૪૪-૪૭

માગરિટ વિડિમેરનાં કાવ્યો - પ્રદીપ પંડ્યા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૭-૪૮

રત્નદીપના રાષ્ટ્રકવિ શેમસ કિનિન - કૃષ્ણાદિત્ય, શબ્દસૃષ્ટિ,

ઓક્ટો., ૫૩-૬૧

રાજેન્દ્ર શાહનાં ગીતો - રાજેશ પંડ્યા, સમીપે, ડિસે., ૮૪-૯૫

રાજેન્દ્ર શાહ : સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતાના અદ્વિતીય કવિ

- ધીરુ પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૬-૨૦

રૂંધાયેલા કવિઅવાજો - મહેશ દવે, કવિતા, ડિસે.-જાન્યુ. ૩૬-૪૦

વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સની કવિતા - ધીરુ પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ,

ડિસે. ૨૭-૨૯

વિલિયમ બ્લેકની કવિતા - પ્રદીપ પંડ્યા, તાદર્થ્ય, સાપ્ટે. ૪૭

વેણીભાઈ પુરોહિત : જીવન અને કવન - ધીરુ પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ,

જાન્યુ., ૩૬-૩૯ ફેબ્રુ. ૧૩-૧૬

સતસ્મરણ (ચારણી સાહિત્યની ભક્તિરચના) - એમ. આઈ.

પટેલ, તાદર્થ્ય, સાપ્ટે. ૨૧-૨૫

સત્યકથાકારનો માયાલોક અને ‘ઊર્મિલા’ - કનુભાઈ જાની,

શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૭-૬૪

સ્નેહામુદ્રા : એક કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્ય ? - સતીશ ડણાક, તાદર્થ્ય,

મે, ૨૩-૨૭

સૂરદાસની અંતિમ ત્રણ પદરચના : પ્રપત્તિ અને પ્રતીતિનો

સહજોદ્ગાર - લાભશંકર પુરોહિત, ઉદેશ, જૂન, ૪૧૭-

૪૨૪

સોનેટ સ્વરૂપ અને ગુજરાતી સોનેટ - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, ઉદેશ,

મે, ૩૬૭-૩૭૪

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલી કાવ્યવ્યાખ્યાનું વિશ્લેષણ - યોગિની પંડ્યા,

કવિ, ઓગસ્ટ, ૧૧-૧૫

હોમર કૃત મહાકાવ્ય ઈલિયડ - દુષ્યન્ત પંડ્યા, કવિલોક, જાન્યુ.-

ફેબ્રુ. ૪-૯, માર્ચ-એપ્રિલ ૪-૧૧, મે-જૂન ૪-૧૧, જુલાઈ-

ઓગસ્ટ ૪-૧૩, સાપ્ટે-ઓક્ટો. ૪-૧૩

૨.૧ વાર્તાકૃતિ : આસ્વાદ

અગ્નિપ્રવેશ (દંડપાણિ જયકાન્તન) - અજિત ઠાકોર, ફાર્બસ ત્રૈમા.

જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૭૦-૧૭૩

અતિથિ (રવીન્દ્રનાથ) - મનીષા જે પરદેશી, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ,

૪૨-૪૫

અંદર-બહાર (રમેશ ર. દવે) - સિલાસ પટેલિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ,

નવે., ૨૨

કાકાજીની બોધકથા (સુમન શાહ) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ,

ઓક્ટો., ૨૨-૨૪

કુકુ (હરીશ નાગ્રેયા) - સુરેશ સોની, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૪૩-૪૪

કુલડી (હરીશ નાગ્રેયા) - બાબુ દાવલપુરા, પરબ, ફેબ્રુ., ૨૪-૨૭

ખોકાબાબુનું પુનરાગમન (રવીન્દ્રનાથ) - ઉર્વી મહાદેવ તેવાર, કંકાવટી, મે, ૩૨-૪૦

ચંદરવો (યોગેશ જોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદેશ, ડિસે. ૧૮૭-૧૮૮

જવા દઈશું તમને (કુન્દનિકા કાપડિયા) - બાબુ દાવલપુરા, પરબ, નવે. ૩૫-૩૭

દલો ઉર્ફે દલસિંહ (હરીશ મંગલમ) - કાંતિ માલસતર, હયાતી, સપ્ટે. ૩૮-૪૨

દષ્ટાદાન (રવીન્દ્રનાથ) - ક્રિષ્ના સરધારા, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૩૬-૩૮

ધરવ (રમેશ ત્રિવેદી) - ઈશ્વર પરમાર, તાદર્થ્ય, નવે., ૪૩-૪૪

નયનજોડના બાબુ (રવીન્દ્રનાથ) - કાંતિ માલસતર, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૪૦-૪૨

પરી ક્યા ચીજ હૈ (વલ્લભ નાઢા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૧

પાર (રવીન્દ્ર પારેખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૩૭-૩૮

બદલો (કેશુભાઈ દેસાઈ) - રાધેશ્યામ શર્મા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૮-૩૯

ભૂખ્યા પાષાણ (રવીન્દ્રનાથ) - સ્વાતિ મોદી, તાદર્થ્ય, ડિસે. ૪૨-૪૪

રાની બિલાડો (મોના પાત્રાવાલા) - બાબુ દાવલપુરા, તાદર્થ્ય, મે, ૩૮-૪૦

વરપડું (હરીશ મંગલમ) - અરવિંદ વેગડા, હયાતી, સપ્ટે. ૩૪-૩૭

શિવો (જનક ત્રિવેદી) - અનુપમ ભટ્ટ, ફાર્બસ ત્રૈમા. એપ્રિલ-જૂન, ૯૦-૧૦૦

સરકસના ફૂલામાં કાગડાઓ (કિશોર જાદવ) - બાબુ દાવલપુરા, ફાર્બસ, ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૧૧૦-૧૧૨

સંપત્તિ સમર્પણ (રવીન્દ્રનાથ) - ઉર્વી મહાદેવ તેવાર, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૩૮-૪૨

સુભા (રવીન્દ્રનાથ) - રીન્કુ પંડ્યા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૪૦-૪૨

સુવર્ણમૃગ (રમેશ ત્રિવેદી) - બાબુ દાવલપુરા, વિ., નવે. ૩૪-૩૫

૨.૨ વાર્તા-સંગ્રહ : સમીક્ષા

અદીઠી ભોંયનાં ચાતાં ફૂલ (સં. બકુલા ઘાસવાલા, અન્ય) - ઇલા નાયક, ઉદેશ, ફેબ્રુ. ૨૭૫-૨૭૯

અતિરેક (જિતેન્દ્ર પટેલ) - રમણ સોની, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૯-૨૧

અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં (હિમાંશી શેલત) - રાજેશ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૨૦૮-૨૧૩

ઉજાણી (સં. સુમન શાહ) - સિલાસ પટેલિયા, ખેવના, ડિસે.

૫૧-૫૬

કઉતુક (મધુ રાય) - સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ ૪૪-૫૦

ખાંડણિયામાં માથું (હિમાંશી શેલત) - ઇલા નાયક, ફાર્બસ ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૮૦-૧૮૬

ખોવાયેલા ચહેરા (કાન્તિ મેઘાણી) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૫-૮૬

ગુજરાતી નવલિકાયન (સં. નવનીત જાની) - મોહન પરમાર, પરબ, સપ્ટે., ૭૪-૭૬

ગુજરાતી નવલિકાયન (સં. શિરીષ પંચાલ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૫૬-૫૭

ઘટનાલોક (રાધેશ્યામ શર્મા) - કાન્તિ પટેલ, ફાર્બસ ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૫૮-૧૬૯

છલાંગ (ચિનુ મોદી) - ઇલા નાયક શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૪૫-૪૮

ટાંકણીનો છોડ (મનીષી જાની) - પ્રવીણ ગઢવી, કુમાર, મે, ૩૪૧-૩૪૨

તલપ (હરીશ મંગલમ) - કેસર મકવાણા, હયાતી, માર્ચ-જૂન, ૪૮-૬૦

તિરાડનો અજવાસ (નવનીત જાની) - હરીશ ખત્રી, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૮-૧૦

દંષ્ટિકોણ (પ્રીતમ લખવાણી) - જય ગજજર, કુમાર, જાન્યુ. ૪૯-૫૦

નરક (ધરમાભાઈ શ્રીમાળી)

- નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૮
- નવનીત જાની, પરબ, એપ્રિલ, ૫૨-૫૪
- સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૦-૩૨

ન્યૂ હોરાઈઝન્સ ઇન વિમેન્સ રાઈટિંગ્સ : એ સિલેક્શન ઓફ ગુજરાતી શોર્ટ સ્ટોરિઝ (અનુ. અમીના અમીન અને મંજુ વર્મા) - ઉમા રાંદેરિયા, પરબ, એપ્રિલ, ૪૮-૫૦

પારખું (દશરથ પરમાર) - નવનીત જાની, પરબ, જૂન, ૬૯

પાંદડે પાંદડે મોતી (વસુબહેન) - રમણીક સોમેશ્વર, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ. ૫૨-૫૫

મનગમતી વાર્તાઓ (જિતેન્દ્ર પટેલ)

- શાંતિલાલ મેરાઈ, ખેવના, ડિસે., ૫૭-૫૮
- ઇલા નાયક, ઉદેશ, સપ્ટે., ૬૫-૬૯

મરુન જામલી ગુલાબી (તારિણી દેસાઈ) - યોસેફ મેકવાન, પરબ, જાન્યુ., ૫૪-૫૬

માછલીઘરમાં માનવી (પંકજ ત્રિવેદી) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૯૨-૯૩

રવેશ (ધરમાભાઈ શ્રીમાળી) - મણિલાલ હ. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ,

ઓક્ટો., ૧૯-૨૦
 રાજા મહારાજાની જે (તારિણી દેસાઈ) - ભરત પરીખ, તાદર્થ્ય,
 જાન્યુ., ૩૮-૪૨
 રાધેશ્યામ શર્માની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ (સં. રાધેશ્યામ શર્મા)
 - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૯-૨૦
 - લાભશંકર ઠાકર., પરબ, નવે., ૫૯-૬૮
 રિટર્ન ટિકિટ (સુધીર દલાલ) - પુરુરાજ જોષી, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-
 માર્ચ, ૧૪-૧૬
 શ્રવણની કાવડ (વિજય શાસ્ત્રી) - જગદીશ ગૂર્જર, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-
 માર્ચ, ૧૬-૧૮
 શ્રેષ્ઠ ઉડિયા વાર્તાઓ (અનુ. રેણુકા શ્રીરામ સોની) - દિનેશ
 દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૩૭
 સનદ વગરનો આંબો (અઝીઝ ટંકારવી) - પ્રફુલ્લ મહેતા,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૨-૩૩
 સળિયા (રાધેશ્યામ શર્મા) - હરીશ વટાવવાળા, તાદર્થ્ય, માર્ચ,
 ૨૯-૩૪
 સઆદત હસન મન્ગેની કેટલીક વાર્તાઓ (અનુ. શરીફ
 વીજળીવાળા) - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯-
 ૨૦
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ઝવેરચંદ મેઘાણી) - દુષ્યન્ત પંડ્યા, ઉદેશ,
 જાન્યુ. ૨૩-૨૫-૨૬

૨.૩ વાર્તા : અભ્યાસ

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં નારીની છબી - શરીફ વીજળીવાળા,
 કંકાવટી, ફેબ્રુ. ૨૪-૨૯; માર્ચ, ૨૧-૨૭
 ગુલાબદાસ બ્રોકર : વાર્તા અને અન્ય લેખન - મણિલાલ હ. પટેલ,
 વિ, માર્ચ, ૨૯-૩૧
 ટૂંકીવાર્તા : રૂપનિર્મિતિ નિર્ભર સાહિત્યપ્રકાર - સુમન શાહ, પરબ,
 ડિસે., ૩૬-૪૨
 ત્રણ વાર્તામાં નિરૂપાયેલ સ્ત્રીના સુખનો પ્રદેશ - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૬-૨૮
 થોડું ગુજરાતી વાર્તા વિશે - (પુનર્મુદ્રણ) સુરેશ જોશી, કંકાવટી,
 ફેબ્રુ., ૨૨-૨૩
 બી. કેશરશિવમૂની દલિત ચેતનાની વાર્તાઓ - જાધર જાન્સિસ
 પરમાર, એસ. જે. બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૭-૨૧
 મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાઓ : સોનાની ભૂંગળીઓ - માય ડિયર
 જયુ, વિ, સપ્ટે., ૨૦-૨૪
 મેઘાણીની નવલિકાઓ : એક પુનરવલોકન - સુલભા દેવપુરકર,
 શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૪૭-૫૦

મોહન પરમારની વાર્તાકળા - માય ડિયર જયુ, ઉદેશ, નવે.,
 ૧૫૪-૧૫૮
 રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓ - ઇલા નાયક, પરબ, ઓક્ટો., ૪૫-૫૭
 સરોજિની-વિનોદિનીની વિશિષ્ટ વાર્તાઓ - શરીફ વીજળીવાળા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૩૮-૪૩
 સાંપ્રત વાર્તાસાહિત્ય - માય ડિયર જયુ, વિ. ડિસે., ૨૦-૨૪
 હિમાંશી શેલતની વાર્તાસૃષ્ટિ - એલ. એસ. મેવાડા, તાદર્થ્ય, માર્ચ,
 ૨૨-૨૮

૩.૧ નવલકથા : સમીક્ષા

અખેપાતર (બિંદુ ભટ્ટ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.
 ૨૪૩-૨૪૬
 અણસાર (વર્ષા અડાલજા) - રવીન્દ્ર પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.,
 ૨૦૪-૨૦૭
 અદિતિ (શાંતિભાઈ જાની) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 ઓગસ્ટ, ૬૮
 અનુસંધાન (ધીરુબહેન પટેલ) - પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રત્યક્ષ,
 જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૧-૧૫
 અસૂર્યલોક (ભગવતીકુમાર શર્મા) - જયેશ ભોગાયતા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 નવે. ૧૬૮-૧૭૨
 અંધદિગંત (સુરેન્દ્ર મહાન્તિ) - અનિલા દલાલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે.,
 ૧૩-૧૭
 આઈસ કેન્ડી મેન (બેપ્સી સિંઘવા) - શરીફ વીજળીવાળા, પ્રત્યક્ષ,
 એપ્રિલ-જૂન, ૩૩-૪૦
 આગન્ટુક (ધીરુબહેન પટેલ) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે.,
 ૨૩૨-૨૩૬
 આઠમો રંગ (હિમાંશી શેલત) - રાધેશ્યામ શર્મા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 એપ્રિલ, ૭૪-૭૭
 આરણ્યક (વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય) - અજય રાવલ, કંકાવટી,
 મે, ૧૬-૩૦
 આંગળિયાત (જોસેફ મેકવાન) - સિલાસ પટેલિયા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 નવે. ૧૭૩-૧૭૬
 ઉપરવાસ કથાત્રયી (રઘુવીર ચૌધરી) - કિરીટ દૂધાત, શબ્દસૃષ્ટિ,
 નવે. ૧૦૯-૧૧૫
 ઊર્મિલા (મુકુન્દરાય પારાશર્થ) - બાબુ દાવલપુરા, વિ, મે, ૩૧-૩૫
 કલ્પતરુ (મધુ રાય) - શરીફ વીજળીવાળા, કંકાવટી, જૂન,
 ૩૧-૩૮
 કર્મયોગી કિસાન (શ્રીકાન્ત સ્વામી, અનુ. પરાજિત પટેલ) - પ્રફુલ્લ
 મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૯-૪૦

કૂવો (અશોકપુરી ગોસ્વામી) - શરીફા વીજળીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૧૪-૨૧૮

ગુજરાતનો નાથ (ક. મા. મુનશી) - જગદીશચંદ્ર પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૨૧-૨૩

ગૌરી (મુકુન્દરાય પારાશર્ય) - રઘુવીર ચૌધરી, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૦-૧૧

જેક્સન સીમ્પ્લી, સીમાનુ આકાશ, વારસો અને સપ્તપદી (પ્રકાશ ત્રિવેદી) - હસિત મહેતા, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૪૩-૩૪૫

જુગારી (મૂ. લે. પેરુમ્પવડમ શ્રીધરમન, અનુ. ફાધર વર્ગીસ પોલ) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૪૭૦-૪૭૧

ડાયા પશાની વાડી (મોહન પરમાર) - રજનીકુમાર પંડ્યા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૧-૧૨

- વિજય પંડ્યા, હયાતી, માર્ચ-જૂન, ૭૮-૭૯

તત્ત્વમસિ (ધ્રુવ ભટ્ટ) - મનોજ રાવળ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૨૩૭-૨૪૨

ત્રિમિરનાં તેજ (જય ગજજર) - ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, કુમાર, ડિસે., ૯૨૬-૯૨૭

દિવાળીના દિવસો (પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી) - યોગેશ જોશી, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન-૧૩

ધ કાસલ (ફાન્ક કાફકા) - સુમન શાહ, ફાર્બસ ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૪૬-૧૫૪

ધર્મયુદ્ધ (કેશુભાઈ દેસાઈ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૮૨-૮૩

ધૂન્ધભરી ખીણ (વીનેશ અંતાણી) - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૨૮-૨૩૧

નવા યુગનું પરોઢ (સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અનુ. ઉમા રાંદેરિયા) - ભરત મહેતા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૨-૧૫

- મહેશ દવે, પરબ, મે, ૬૮-૭૨

નિદ્રાવિયોગ (બાબુ સુથાર) - જયેશ ભોગાયતા, ફાર્બસ, ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૧૦૧-૧૦૮

પ્રશાંતુ (જયંત ગાડીત) - ગુણવંત વ્યાસ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૫-૩૦

પાનખરની બીક ના બતાવો (દર્શના ત્રિવેદી) - કીર્તિદા શાહ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૭-૮

બકો છે કલ્પો (લાભશંકર ઠાકર) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૫૫-૫૫૭

બત્રીસ પૂતળીની વેદના (ઇલા આરબ મહેતા) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૯-૩૨

- ભરત મહેતા, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૯૮-૧૦૪

બદલાતી ક્ષિતિજ (જયંત ગાડીત) - શરીફા વીજળીવાળા, ફાર્બસ, ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૮૭-૧૮૫

ભળભાંખળું (દલપત ચૌહાણ) - પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, ખેવના, સપ્ટે., ૫૧-૫૪

ભંડારીભવન (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - દર્શના ધોળકિયા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૮-૧૧

મધુરાં સ્વનાં (ઈશ્વર પેટલીકર) - બાબુ દાવલપુરા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૦-૧૧

મૃત્યુંજય (શિવાજી સારવંત) - ચાર્મિકા ગજજર, તાદર્થ્ય, મે, ૩૨-૩૪

મોહરા જંકશન (દિનેશ દેસાઈ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૫

વર્તુળના ખૂણા (નીલેશ રાણા) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૯

વાસ્તુ (યોગેશ જોશી) - નરેશ શુક્લ, ખેવના, માર્ચ, ૪૯-૫૦

- બાબુ દાવલપુરા, વિ, એપ્રિલ, ૧૫-૧૯

વીમેન એન્ડ લવર્સ (એલડ્રીડ યેલીનેક) - હિમાંશી શેલત, ફાર્બસ ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૭૪-૧૭૯

શત્રુઘ્નની પહેલી સફર (દિગ્વીશ મહેતા) - ભરત મહેતા, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૭૫-૧૭૮

શ્રાવણી અમાસ (હસમુખ દોશી) - દર્શિની દાદાવાલા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૭-૨૮

સમજ્યા વિના છૂટાં પડવું (રઘુવીર ચૌધરી) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૨૪-૨૬

- *રવીન્દ્ર ઠાકોર, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૦-૬૧

સરોવર (વીનેશ અંતાણી) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૦-૭૧

સંધિરેખા (રાજેશ અંતાણી) - વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, મે, ૭૨-૭૪

સાત પગલાં આકાશમાં (કુન્દનિકા કાપડિયા) - હિમાંશી શેલત, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૫૫-૧૬૧

સોકેટિસ (મનુભાઈ પંચોળી) - રમેશ ર. દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૯૯-૧૦૩

હાજાર ચુરાશીર મા (મહાચેતા દેવી) - ભરત મહેતા, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૫૬-૬૨

૪.૧ નાટક : સમીક્ષા

અગ્નિ અને વરસાદ (ગિરીશ કર્નાડ, અનુ. મહેશ ચંપકલાલ) - રાજેન્દ્ર મહેતા, નાટક, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૯

કેનવાસે રંગચિત્રો (લવકુમાર દેસાઈ)

- ગુણવંત વ્યાસ, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૭૧-૧૭૪
- ચિનુ મોદી, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૨૩-૨૪
- રાજેન્દ્ર મહેતા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૬-૧૯

જળને પડદે (સતીશ વ્યાસ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે, ડિસે., ૧૦૫-૧૦૭

જિસ લાહૌર નઈ દેખ્યા... (અસરગર વજાહત) - શરીફા વીજળીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૭-૪૧

ટાઈમ બોમ્બ (ઇન્દુ પુવાર) - પ્રભુદાસ આર. પટેલ, ખેવના, માર્ચ, ૪૫-૪૮

તલેદંડ (ગિરીશ કર્નાડ, અનુ. રૂપાલી બર્ક) - ભરત મહેતા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૮-૪૩

નાટ્યપર્વ (સં. ધ્વનિલ પારેખ, અન્ય) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૫૧-૫૨

નાટ્યવીશિકા ભા : ૧ (મહેન્દ્ર દેસાઈ, સં. અદિતિ દેસાઈ) - લવકુમાર દેસાઈ, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૨૭-૩૬

નાયિકાપ્રવેશ (સં. હિમાંશી શેલત, અદિતિ દેસાઈ) - ઇલા નાયક, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૫૪-૬૦

બર્ટોલ્ટ બ્રેખ્ટનું ગેસ્ટસ્ - હસમુખ બારાડી, પરબ, ઓગસ્ટ, ૫૬-૬૯

બહિષ્કાર (મોહન પરમાર) - કપિલા પટેલ, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૩૪૬-૩૫૨

ભવાઈ સંગ્રહ : મહીપતરામ નીલકંઠ : (સં. દિનકર ભોજક) - રાજેન્દ્ર મહેતા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૮-૨૧

મુખ્યમંત્રીનું રાજીનામું (ભાનુમતી એચ. શાહ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ. ૪૬

રંગદ્વાર (મહેશ ચંપકલાલ) - એસ. ડી. દેસાઈ, પર, નવે. ૭૩-૭૪

વ્યાસોચ્છ્વાસ (દિલીપ ઝવેરી) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩૦-૩૨

શર્વિલક (ર. છો. પરીખ) - કનુભાઈ જાની, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૮-૧૪

- ચિનુ મોદી, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે. ૨૬-૨૯
- રાજેન્દ્ર મહેતા, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૩૧-૩૫

સ્વખાક્ષરી (લાભશંકર ઠાકર) - રાજેન્દ્ર મહેતા, નાટક, એપ્રિલ જૂન ૩૧-૩૫

સૌભાગ્યસુંદરી (મૂળશંકર મુલાણી, સં. દિનેશ ભટ્ટ) - ભાનુપ્રસાદ ઉપાધ્યાય, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૯-૧૨

હું જ સીઝર, ને હું જ બ્રુટ્સ હું (હસમુખ બારાડી) - વીરુ પુરોહિત, નાટક, એપ્રિલ-જૂન, ૨૫-૩૦

૪.૨ નાટક : અભ્યાસ

આધુનિક ભારતીય નારી - નાટકોમાં - ચિનુ મોદી, પરબ, નવે., ૫૨-૫૮

ઈલેક્ટ્રોનું પાત્ર - જયન્ત પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૮-૧૯
કાલિદાસનાં નાટકોમાં ગૌણ નાયિકાઓ : નાટ્યવિષયના સંદર્ભમાં - નીના ભાવનગરી, ફાર્બસ ત્રૈમા., જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૩૩-૧૩૯

ગુજરાતી નાટ્યક્ષેત્રે ચં. ચી.નું પ્રદાન - અસ્મિતા યાજ્ઞિક, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૨૯-૩૪

નાટક : ૨૦૦૨-૨૦૦૩ - એક સરવૈયું - ધ્વનિલ પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૧૮-૨૩

નાટક અને રંગભૂમિના સાંપ્રત સંદર્ભો - માર્કન્ડ ભટ્ટ, નાટક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧

પરેશ નાયકનાં ચાર નાટકો - ભરત મહેતા, ખેવના, સપ્ટે. ૪૫-૪૭

પૃથ્વીરાજકપૂર, પૃથ્વી થિયેટર અને પૃથ્વીવાલાઝ - બકુલ ટેલર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો. ૩૭-૪૧

બે નાટકો : હરિશ્ચંદ્ર અને સત્ય હરિશ્ચંદ્ર - કપિલા પટેલ, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૧૮૯-૧૯૫

ભાસ, હબીબ તન્વીર, કુરુસોવા અને શર્વિલક - હસમુખ બારાડી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૬૨-૬૪

મરીઝ નાટકની સર્જનપ્રક્રિયાના સાથીઓ - રાજુ દવે, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૯૯-૧૦૨

લેડી મેકબેથ - જયન્ત પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૯-૩૧
હૃદયસ્પર્શી નાટ્યાનુભવ : મરીઝ - મૂકેશ વૈદ્ય, નવનીત-સમર્પણ, ફેબ્રુ., ૯૭-૯૯

૫.૧ નિબંધસંગ્રહ : સમીક્ષા

અજવાળું મેળવો દશે દિશાથી (સતીશ ડણાક) - એસ. કે. ઉપાધ્યાય, ત્રિ., મે, ૨૪

આકાશમાં એક ડોકિયું (પોપટલાલ મંડલી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૬-૩૭

આટાનો સૂરજ (રતિલાલ અનિલ) - મનોજ રાવલ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪૦-૪૧

- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૮-૨૨

- રમેશ બાપાલાલ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૧-૨૩

- *? રમેશ બી. શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૬૧-૬૪

આપણો હરખ ઓર (હરીશ ખત્રી) - સમીર ભટ્ટ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૯-૩૦

આવું કે દક્ષિણના પવનમાં ? (યશવંત ત્રિવેદી) - અસ્મિતા
યાજ્ઞિક, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૩૦૩-૩૧૪

ઓળખ (કિરીટ ભટ્ટ) - અજય પાઠક, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૫-૬૭
કબીરા ખડા બજાર મેં (ગુણવંત શાહ) - હરીશ ખત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
મે, ૨૨-૨૪

ખરી પડે છે પીંછું (રીના મહેતા) - સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ,
ઓક્ટો., ૭૯-૮૦

ચાકડો : ભાગ : ૧ (જોસેફ મેકવાન) - ફ્રાંસિસ પરમાર,
બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૯-૨૪

ચિત્રકૂટના ઘાટ પર (ભોળાભાઈ પટેલ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ,
એપ્રિલ, ૫૦-૫૨

ચૈતર ચમકે ચાંદની (ભોળાભાઈ પટેલ) - રતિલાલ સથવારા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૨-૨૪

જીવનવ્યવસ્થા (કાકાસાહેબ કાલેલકર) - રઘુવીર ચૌધરી,
શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૫૪-૫૮

તેષાં દિક્ષુ (ભોળાભાઈ પટેલ) - દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ.,
૧૭-૧૮

દર્શન અને ચિંતન (પંડિત સુખલાલજી) - જિતેન્દ્ર શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ,
નવે., ૧૯-૨૫

ધૂળમાંની પગલીઓ (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - સુરેશ દલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
નવે., ૧૬૨-૧૬૪

નાટ્ય ગઈરિયાં (ચં. ચી. મહેતા) - મહેશ ચંપકલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
નવે. ૭૬-૮૨

નિસબત (લાભશંકર ઠાકર) - સિલાસ પટેલિયા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-
સાપ્ટે., ૩૦-૩૧

પ્રેમ જે કશું માગતો નથી (ભગવતીકુમાર શર્મા) - દીપક પ્ર. પટેલ,
તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૨૫-૩૨

પુલકિત (પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ. અરુણા જાડેજા) માવજી સાવલા,
પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સાપ્ટે., ૧૫-૧૮

ભૂસાતાં ગ્રામચિત્રો (મણિલાલ હ. પટેલ) - ગુણવંત વ્યાસ, ઉદ્દેશ,
મે, ૩૮૬-૩૮૮

મધરાતનું મૌન (સુરેશ દલાલ) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન,
૮૬-૮૭

મધ્યાહ્નિકના કંપ (પ્રવીણ દરજી) - મોહનલાલ પટેલ, પરબ, સાપ્ટે.,

૭૬-૭૮

મૂળ સોતાં ઉખડેલાં (કમળાબહેન પટેલ) - શરીફા વીજળીવાળા,
કંકાવટી, જાન્યુ. ૨૪-૩૮

શબ્દના ખેતરની કાંટાળી વાડ (ભારતી ભટ્ટ) - કેશુભાઈ દેસાઈ,
વિ, નવે. ૧૮-૨૦

શબ્દ અને શ્રુત (સં. પ્રવીણ દરજી, અન્ય) - નરેશ શુક્લ,
શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૮

શિયાળાની સવારનો તડકો (વાડીલાલ ડગલી) - પ્રફુલ્લ મહેતા,
બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૧-૩૨

‘સમયરંગ’ અને શેષ ‘સમયરંગ’ (ઉમાશંકર જોશી) - સંજય
શ્રીપાદ ભાવે, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૯-૬૪

સંવેદનાના સળ અને વળ (યોસેફ મેકવાન) - મહેશ સ્પર્શ, વિ.,
નવે., ૩૧-૩૨

સ્તેચ્યુ (અનિલ જોશી) - બળવંત જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૭૭-
૧૮૧

સ્મૃતિઓનું શાંતિનિકેતન (અમૃતલાલ વેગડ)

- દિનેશ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્ટે., ૨૪

- ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૨૪-૨૭

સૂત્રધાર (રાધેશ્યામ શર્મા) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, ઓગસ્ટ,
૬૭-૭૦

૫.૨ નિબંધ : અભ્યાસ

ઈશ્વર પેટલીકરના નિબંધો અને રેખાચિત્રો - કુમારપાળ દેસાઈ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૧-૨૬

ગુજરાતી નિબંધ : વિષય તથા સંવેદનાની દૃષ્ટિએ (૧૯૭૫થી
૨૦૦૦) - મણિલાલ હ. પટેલ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૫૧-૫૫

જ્યોતીન્દ્ર દવેના હાસ્યનિબંધો - વિજય શાસ્ત્રી, વિ, ઓક્ટો., ૨૧-
૨૨

ભારતવર્ષની ઇતિહાસધારા (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) : ભરત મહેતા,
ફાર્બસૂ ત્રૈમા., એપ્રિલ-જૂન, ૬૯-૭૨

નોંધ : *થી દર્શાવેલા લેખો એ જ લેખનું અન્ય સામયિકમાં પુનર્મુદ્રણ
સૂચવે છે. - સંપા.

ગુર્જરનાં તદ્દન નવાં વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

સૌમ્ય વંદોપાધ્યાય લિખિત અને બકુલ દવે દ્વારા અનૂદિત	
અમિતાભ બચ્ચન (જીવનકથા)	૩૫૦/-
મધુસૂદન પારેખ લિખિત	
પ્રિયદર્શીની હાસ્યલીલા	૮૦/-
જે. કૃષ્ણમૂર્તિ લિખિત	
જીવનમીમાંસા-૧ (ચિંતન)	૨૦૦/-
કેશુભાઈ દેસાઈ લિખિત	
ઉમળકો (આસ્વાદલેખો)	૧૦૦/-
રામચન્દ્ર પટેલ લિખિત	
અરણ્યદ્વાર (નવલકથા)	૪૦૦/-
ડૉ. જયંત અ. મહેતા લિખિત	
ગાંધીયુગના કેટલાક નવલિકાકારો	૬૫/-
પ્રવીણ દરજી લિખિત	
સૂર્યનું મૂળ (નિબંધો)	૭૦/-
ભાનુપ્રસાદ પુરાણી સંપાદિત	
સુગંધનો સરવાળો (ચરિત્રલેખો)	૧૧૦/-
દિવ્યાક્ષી શુક્લ લિખિત	
સંગદા (કાવ્યો)	૧૨૦/-
ડૉ. શરદ ઠાકર લિખિત નવલિકાઓ	
તડકા વસંતના	૧૧૫/-
હિમાંશી શેલત સંપાદિત	
પહેલો અક્ષર (મા વિશે)	૧૦૦/-
ડૉ. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્' સંપા.	
ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો	૨૦૦/-
કુન્ડગા (બાળકાવ્ય)	૩૫/-
પ્રજ્ઞા શાહ લિખિત	
કેન્સર મારો પરમ સખા !	૪૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ ગ્રંથ

જેમાં વિવિધ ક્ષેત્રોના અગ્રણી ગુજરાતી મહાનુભાવો પોતાના વતન અને પોતાના બાળપણની રોમાંચક સ્મૃતિઓ આલેખે છે...

n
પૃષ્ઠ : ૪૫૬
n
કિંમત : ૩૫૦
n

સંતો, સાહિત્યકારો, કલાકારો, અભિનેતાઓ, ન્યાયાધીશો, રાજકીય પ્રતિભાઓ, ડોક્ટરો, ચિત્રકારો, શિક્ષણકારો અને અન્ય ક્ષેત્રોના

કુલ ૬૮ મહાનુભાવોની કલમે સજાવેલો ગ્રંથ

વહાલું
વતન

સંપાદક : રોહિત શાહ

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

(બપોરે ૧૧.૩૦થી સાંજે ૭.૦૦)

૫, N.B.C.C. હાઉસ,
સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫
ફોન : ૨૬૩૦૪૨૫૯

ગૂર્જર ગ્રંથિરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૪૪૬૬૩, ૨૨૧૪૮૬૬૦
ફેક્સ : ૨૨૧૪૪૬૬૩

ધ બૂક પોઈન્ટ

૪૧-૪૨-૪૩, શ્રીજી આર્કેડ,
આનંદમહેલ રોડ, અડાજણ,
સુરત-૩૯૫૦૦૮
ફોન : ૦૨૬૧-૩૨૧૦૭૮૯